

CMYK
CIP do BZ
011/242 2298
ДООСНЈЕ
СТУДИО

STRATIFIKACIJSKE PROMENE U PERIODU
KONSOLIDACIJE KAPITALIZMA U SRBIJI

Priredili: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

Priredili:
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

STRATIFIKACIJSKE PROMENE U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALIZMA U SRBIJI

ISI INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

ISBN 978-86-6427-124-0

ISI INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

PREDBIG →

← PREDBIG

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet | 2019

1838

S

stratifikacijske promene
u periodu konsolidacije
kapitalizma u Srbiji

Priredili:
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić

*Stratifikacijske promene
u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*
Priredili: Mladen Lazić, Slobodan Cvejić
Prvo izdanje, Beograd 2019.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Miomir Despotović
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Slobodan Miladinović,
Prof. dr Dušan Mojić,
Prof. dr Dalibor Petrović

Lektura i korektura

Teodora Todorčić Milićević

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN

978-86-6427-124-0

Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SADRŽAJ

- 7 | *Mladen Lazić, Slobodan Cvejić*
Uvod
- 23 | *Slobodan Cvejić*
Obrasci pokretljivosti društvenih slojeva
u Srbiji nakon 2000. godine
- 49 | *Željka Manić, Anđelka Mirkov*
Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu
konsolidacije kapitalističkog poretka
- 71 | *Mina Petrović, Vera Backović, Irena Petrović*
Prostorna dimenzija klasno-slojnih razlika u Srbiji: analiza
materijalnog položaja i potrošnje
- 99 | *Marija Babović*
Ekonomске strategije domaćinstava u Srbiji u periodu oporavka
od ekonomske krize
- 121 | *Aleksandra Marković*
Prekarnost radnih uslova u Srbiji
- 143 | *Dunja Poleti Ćosić*
Radne orijentacije i radno motivisana mobilnost u Srbiji –
komparativna perspektiva
- 167 | *Jelisaveta Petrović, Dragan Stanojević*
Politički aktivizam u Srbiji
- 187 | *Mladen Lazić, Jelena Pešić*
Stabilizacija kapitalističkog poretka u Srbiji i prihvatanje
liberalnih vrednosnih orijentacija
- 215 | *Irena Petrović, Marija Radoman*
Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji
– promene vrednosnih orijentacija

- 247 | *Jelena Pešić, Tamara Petrović Trifunović, Ana Birešev*
Politička kompetencija i konsolidacija kapitalizma u Srbiji:
analiza (ne)davanja odgovora na stavove o poželjnom
političkom i ekonomskom poretku
- 275 | *Stefan Janković, Nemanja Zvijer*
Od informacije do podatka:
proces i socijalne dimenzije proizvodnje statističkih podataka
- 303 | Summary

UVOD

Mladen Lazić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Slobodan Cvejić**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Trideset godina je prošlo otkako je sprovedeno seminalno istraživanje društvene strukture jugoslovenskog društva: *Društvena struktura i kvaliteta života u SFRJ*, pod pokroviteljstvom saveznog Ministarstva za nauku.¹ Tokom tog perioda, u relativno pravilnim razmacima, izvođena su dalja stratifikacijska istraživanja u Srbiji, na reprezentativnim uzorcima, na, u osnovi, istim teorijskim i metodološkim pretpostavkama i sa saradnicima od kojih su neki bili u timu sve vreme (jedan od autora ovog teksta je bio rukovodilac prvog istraživanja, a drugi je u njemu učestvovao kao student-anketar), dok su se mlađi pridruživali tokom vremena kao autori tekstova, do studije koja je pred čitaocima.

S obzirom na poznate istorijske okolnosti, jasno je zbog čega su institucionalni okviri u kojima su istraživanja obavljana bili vrlo raznovrsni. Tako je grupa autora izvela istraživanje iz 1993. godine uz finansijsku pomoć Fonda za otvoreno društvo.² Ratne okolnosti tokom 1990-ih uslovile su da i sledeći istraživački korak, 1997. godine (u četvorogodišnjem ritmu, koji smo neko vreme nastojali da održimo), bude napravljen uz finansijsko oslanjanje na Fond.³ Sledeće istraživanje je dobilo novi institucionalni

* mlazic@f.bg.ac.rs

** scvejic@f.bg.ac.rs

1 Raspad zemlje i početak građanskih ratova osujetili su pisanje celovitije studije o nalazima istraživanja. Vidi više o metodologiji tog istraživanja Konzorcijuma instituta društvenih nauka SFRJ u Hodžić, 1991, a o glavnim nalazima u Lazić, 1994.

2 Vidi u Lazić prir. 1994.

3 Vidi nalaze u Lazić prir. 2000. Podrškom istraživanjima, ali i drugim aktivnostima – kao što su međunarodne sociološke škole, učešća na međunarodnim konferencijama i sl. – Fond za otvoreno društvo praktično je u Srbiji održavao sociologiju kao nauku u životu tokom ovog perioda. Sonja Liht, koleginica po struci, koja je u to vreme vodila Fond, zaslužuje priznanje za tu podršku.

okvir: Savet za nauku vlade Norveške, koji je 2003–2004. godine finansirao *South-East European Social Survey Project*, orijentisan primarno na stratifikacijske teme i koncipiran tako da bude uporediv s onim iz 1989. godine.⁴ Naredno istraživanje, posle nešto duže pauze,⁵ izvedeno je 2012. godine u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, koji (do današnjeg dana) finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.⁶ To istraživanje, kao i ovo poslednje, iz 2018. godine, rađeno je tako da bude uporedivo s prethodnim, osiguravajući jedinstvenu empirijsku osnovu za dugoročno izučavanje strukturalnih društvenih promena u Srbiji. Doduše, upravo su duboke društvene promene – promene temeljnih društvenih odnosa, iz (realno) socijalističkih u kapitalističke – nametnule i postepenu promenu usmerenja: u planiranju novijih istraživanja, indikatori koji omogućavaju poređenje s „nultom godinom“ (1989) neizbežno su dobijali sve manje prostora, dok je glavovina istraživačkog instrumenta bila sve naglašenije orijentisana na analizu promena unutar novouspostavljenih odnosa, kako bi se pratili procesi konsolidacije nastajućeg poretka. Tako će i većina tekstova u ovoj studiji kao uporednu osnovu koristiti građu prikupljenu u istraživanjima iz 2003. i 2012. godine.

U ovu sumarnu hronologiju neophodno je uneti još jedan elemenat. Naime, neki od osnovnih metodičkih problema stratifikacijskih socioloških istraživanja proističu iz činjenice da se ona izvode na proporcionalnim reprezentativnim uzorcima. Posledica takve procedure je to što su u uzorcima nužno veoma malo zastupljeni pripadnici najviših društvenih slojeva, koji u opštoj populaciji (pa tako i u uzorcima) čine svega nekoliko procenata ispitanika (3–5%, zavisno od teorijskog stanovišta i njegove operacionalizacije). Drugim rečima, društvena klasa čije delanje determiniše najvažnije oblike reprodukcije društvenog poretka po pravilu

4 Više u K. Ringdal and A. Simkus eds., 2012; vidi i Lazić i Cvejić, 2004. To istraživanje je omogućilo, uz vremensku, još jednu komparativnu osnovu – međunarodnu, iskorišćenu za uporednu analizu strukturalnih promena u Srbiji i Hrvatskoj. Vidi Lazić, Cvejić, 2010. i, naročito, Pešić, 2017.

5 Naravno, u okviru Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, u kojem su organizovana naša istraživanja, u međuvremenu su izvodene i druge velike ankete, u kojima su prikupljeni i podaci o promenama društvene strukture. Te ankete su (izvođene 2003. i 2007. godine, pod nazivom Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji), međutim, uključivale veći broj raznorodnih tema, a nisu celovito pokrivale područje kojim se ovde bavimo, niti su bile vođene jedinstvenim teorijskim okvirom, tako da ih ne možemo u potpunosti uključiti u specifičan istraživački niz o kojem je ovde reč. O nalazima ta dva istraživanja vidi Milić, prir. 2004. i Vujović, prir. 2008.

6 Svi tekstovi u ovoj studiji napisani su u okviru rada na tom projektu (evidencioni broj 179035).

je marginalno zastupljena u istraživačkim uzorcima i stoga izmiče pouzdanijim analitičkim obradama.⁷ U našim istraživanjima nastojalo se da se ovaj problem reši tako što su, uz proporcionalne uzorke opšte populacije, anketirani i dodatni uzorci pripadnika ekonomskih i političkih elita. Tako je, 1989. godine, u Srbiji (i drugim republikama SFRJ) anketirano po 400 pripadnika svake od dve elite, a i u narednim istraživanjima, istovremeno ili naknadno (posle godinu-dve, pri čemu je vremenski razmak pravljen po pravilu zbog nedovoljnih finansijskih sredstava), formirani su dodatni uzorci pripadnika vladajućih slojeva (zadatak koji tek predstoji u najnovijem talasu istraživanja).⁸ Naravno, kao i u slučaju istraživanja ukupne populacije, umesto ranije usredsređenosti na analizu procesa sistemskih promena načina reprodukcije vladajuće grupacije (poređenjem rezultata kasnijih istraživanja s „nultom“ 1989. godinom, odnosno s nalazima o socijalističkoj nomenklaturi), interesovanje se tokom vremena pomeralo ka promenama obrazaca reprodukcije ekonomske i političke elite, karakterističnih za postepenu konsolidaciju kapitalističkog načina proizvodnje društvenog života u Srbiji.

Tematski, interesovanja istraživačkih timova u prethodnom razdoblju karakterišu dva elementa: održavanje glavne orijentacije na nekoliko problema koji su središnji za analizu reprodukcije vladajućeg društvenog poretka (u slučaju Srbije, reč je o tri poretka: socijalističkom; hibridnom „prelaznom periodu“ blokirane postsocijalističke transformacije, čije se trajanje može približno ograničiti na period 1990–2000; i kapitalističkom); i postepeno širenje analize na nova područja (uz uvođenje novih teorijskih paradigmi). Kada je o prvoj karakteristici reč, dominiraju tri teme: promene u načinu reprodukcije osnovnih društvenih grupa tokom postsocijalističke transformacije i kapitalističke konsolidacije, odnosno u obrascima vertikalne pokretljivosti; promene materijalnog položaja društvenih grupa; i promene osnovnih vrednosnih orijentacija. Kao primeri druge osobenosti, mogu se navesti višegodišnje studije socio-ekonomskih strategija domaćinstava, ispitivanje rasprostranjenosti prekarnog rada u Srbiji i uvođenje metodoloških analiza u cilju samorefleksije dosadašnje (i buduće) istraživačke prakse.

-
- 7 Tipični interpretativni nedostaci, neizbežni pri takvom uzorkovanju, javljaju se pri analizi materijalnog položaja društvenih grupa (smanjuju se nejednakosti), obrazaca pokretljivosti (prividno se povećava otvorenost) i sl. Vidi npr. kritiku Goltorповih zaključaka o jedinstvenom nivou fluidnosti u savremenim društvima, izvedenu iz praktičnog isključivanja vladajuće klase iz analize, u Lazić, 2019. Vidi i Savage, 2015.
- 8 Za podatke o istraživanjima elita iz 1989, 1993. i 2003. godine vidi Lazić, 2011, a za podatke o istraživanjima iz 2013. i 2014. godine vidi Lazić, prir. 2014. i Lazić, prir. 2016.

U vezi s prvom, trajno prisutnom temom, potrebno je naglasiti sledeće: specifičnosti postsocijalističke transformacije u Srbiji, koja je započela kao svojevrsna „revolucija odozgo“ (za razliku od ostalih zemalja Istočne Evrope, u kojima su glavni akteri promena bili pripadnici srednjih slojeva – vidi u Lazić, 2011), bitno su uticale na reprodukciju društvenih odnosa, a u prvom redu na reprodukciju osnovnih društvenih grupa. U uslovima masovne nacionalističke mobilizacije, koja je prethodila izbivanju sukoba radi raspodele teritorija između država naslednica dotadašnje Jugoslavije, pripadnici nomenklature su uspeali da zadrže vlast nakon prvih (a zatim i nekoliko narednih) parlamentarnih izbora, te da, koristeći kontinuitet političke dominacije, osiguraju konverziju značajnih ekonomskih resursa u svoju korist (detaljnije u Lazić, 2011). Tako je blokirana transformacija 1990-ih značila sistemsku promenu (uspostavljanje hibridnog poretka), u okviru koje je osigurana reprodukcija najvećeg dela vladajuće društvene klase (čak dve trećine ekonomske elite, na primer, dolazilo je iz dotadašnje socijalističke nomenklature – Lazić, prir. 1994). Značajno ograničavanje vertikalne pokretljivosti na vrhu društvene hijerarhije, zahvaljujući kontroli transformisane nomenklature nad političkim i ekonomskim resursima, praćeno je procesima društvenog zatvaranja i na nižim hijerarhijskim nivoima. Drugim rečima, opšti karakter novouspostavljenih (kapitalističkih) odnosa, i to u istorijskim uslovima u kojima je socijalizam tek dovršavao zakasneli proces modernizacije (a da ga nije ni dovršio), ispoljavao se u tom periodu kroz značajno opadanje međuklasne međugeneracijske pokretljivosti, odnosno kroz vidljiv rast klasne i unutar-slojne samoreprodukcije (vidi Cvejić, 2006, Lazić 2011).

Proces izdizanja međuklasnih barijera, uočen na početku sistemskih promena, proteže se do današnjih dana, kako to u prilogu ovoj studiji zaključuje S. Cvejić. Iako su, od druge polovine 1990-ih, obrasci reprodukcije elita polako počeli da se menjaju, pri čemu su promene dobile znatno ubrzanje posle 2000. godine, prodor novih pripadnika u obe elite, političku i ekonomsku, u narednih petnaestak godina, sve je više ograničavan na pripadnike srednjih slojeva i otežavan za pripadnike nižih slojeva. Uz to sužavanje regrutnog rezervoara, naravno, sistemske promene donose još jednu posledicu: kontrola nad privatnim ekonomskim resursima u kapitalizmu omogućava međugeneracijsko nasleđivanje, dovodeći do postepenog jačanja samoreprodukcije ekonomske elite.

Najnovije istraživanje, međutim, pokazalo je da u obrascima regrutovanja vladajuće klase ponovo dolazi do izvesnih promena. Tako je nešto smanjena stopa samoreprodukcije ove grupacije, delimično su opale šanse stručnjaka za međugeneracijski uspon, a malo su porasle šanse potomaka kvalifikovanih radnika. Nažalost, zbog relativno malog broja pripadnika grupacije u uzorku, ne možemo da ponudimo detaljnije objašnjenje tih

pojava. Može se pretpostaviti da su obrasci regrutovanja političke elite delimično izmenjeni zbog uspona na vlast Srpske napredne stranke, čiji su oslonac do tada predstavljali niži društveni slojevi (vidi nalaze u Lazić, prir. 2016: 78). Kod regrutacije ekonomske elite, Cvejić pretpostavlja da je došlo do smanjenog uspona iz sloja stručnjaka zbog njihove povećane orijentacije na samoreprodukciju, kao i na emigraciju u razvijene zemlje. U svakom slučaju, činjenica da nije došlo do stabilizacije obrazaca reprodukcije vladajuće klase u Srbiji, kao što smo očekivali, zahteva dodatno istraživanje (na većim uzorcima).

Pogledaju li se nalazi istraživanja vertikalne pokretljivosti u celini, može se zaključiti, prvo, da činjenica jačanja samoreprodukcije skoro svih društvenih slojeva svedoči, pre svega, o daljem porastu barijera za uspon između većine društvenih grupa (a naročito poljoprivrednika i nekvalifikovanih radnika na dnu društvene hijerarhije, kao i stručnjaka na višim nivoima te hijerarhije). Drugo, prepreke za uspon nisu ojačale na svim hijerarhijskim nivoima, a negde su i smanjene, kao što je slučaj s vladajućom klasom, ili povećanim mogućnostima za uspon potomaka kvalifikovanih radnika na nižem hijerarhijskom nivou. To pokazuje da proces konsolidacije klasnih odnosa u Srbiji nije do kraja dovršen.

O promenama materijalnog položaja osnovnih društvenih grupa tokom kapitalističke transformacije u Srbiji pišu u studiji Ž. Manić i A. Mirkov. Te su promene bitno uslovljavala dva činioca: opšti tokovi sistemskih promena, koji su zajednički za sve postsocijalističke evropske zemlje; i specifičnosti transformacije srpskog društva, u okolnostima građanskih ratova i međunarodne izolacije, tokom prve decenije promena. U prvom slučaju, kao što je poznato (vidi npr. Vecernik, Mateju, 1999, Milanovic, 1999), slom socijalizma vodio je značajnom rastu materijalnih nejednakosti, velikom rastu imovine i prihoda pripadnika viših društvenih slojeva (pre svega, ekonomske elite), relativnom (u odnosu na niže slojeve) i apsolutnom poboljšanju položaja pripadnika srednjih slojeva, relativnom, a prvih godina i apsolutnom, pogoršanju položaja manuelnih radnika, kao i značajnom apsolutnom rastu siromaštva (naročito starih/penzionera, nezaposlenih i poljoprivrednika). Dok je preokret u kretanju društvenog proizvoda (iz opadanja u rast) u drugoj polovini 1990-ih doneo poboljšanje položaja najugroženijih kategorija stanovništva (rast realnog dohotka, smanjivanje nezaposlenosti i sl.), značajne relativne razlike u materijalnom položaju između pripadnika društvenih klasa su ostale i produbljivale su se (rast broja superbogatih).⁹

9 O rastu nejednakosti i, posebno, o gomilanju bogatstava na najužem vrhu društvene hijerarhije (0,1% stanovništva) kao karakteristici savremenog kapitalizma, vidi u Piketty, 2014.

Sve navedene pojave karakterisale su i sistemske promene u Srbiji, s tim da su bile još jače izražene s obzirom na mnogo snažnije i dugotrajnije ekonomsko nazadovanje zemlje (kao posledice ratova i međunarodne izolacije, koji su u različitom intenzitetu trajali sve do početka novog milenijuma). Tako je apsolutno osiromašenje tokom prve polovine 1990-ih bilo prošireno na pripadnike svih društvenih slojeva, osim elitnih, a stepen nejednakosti u Srbiji je dostigao dramatične razmere (da bi i danas bio najveći u Evropi).¹⁰ Specifične istorijske okolnosti donele su još jedno odstupanje od opštih kretanja: tokom prve polovine 1990-ih, ekonomski položaj poljoprivrednika se relativno poboljšao, u odnosu na niže slojeve manuelnih radnika (NKV i PKV), kao rezultat manje elastičnosti potražnje za poljoprivrednim proizvodima. Činjenica da poljoprivrednici više nisu na samom dnu hijerarhije materijalnog položaja održala se do danas (uz dalje značajno smanjivanje njihovog broja i rast nejednakosti unutar grupe, zbog formiranja podgrupe velikih posednika).

Ekonomski uspon posle sloma Miloševićevog režima i „normalizacije“ međunarodnog položaja Srbije (doduše, rast je bio relativno kratkotrajan, prekinut krizom 2008. godine i stabilizovan tek pre nekoliko godina) doveo je do poboljšanja uslova života svih osnovnih društvenih grupa, o čemu detaljnije pišu Manić i Mirkov. Pri tom, treba imati na umu da je novi dominantan društveni odnos – proizvodnja kapitala – doveo do toga da su svi privatno-vlasnički slojevi unutar širih klasa stekli (ili barem privremeno postizali) relativno bolji materijalni položaj u odnosu na nevladničke (ekonomska elita u odnosu na političku, srednji i sitni preduzetnici u odnosu na stručnjake, poljoprivrednici u odnosu na NKV radnike i sl.). Treba naglasiti i činjenicu da je, zbog pomenute nedovoljne reprezentativnosti elitnih slojeva (naročito ekonomske elite) u proporcionalnom uzorku ovog istraživanja, stepen nejednakosti između vrha društvene hijerarhije i ostalih društvenih slojeva u nalazima verovatno potcenjen, te da će biti doveden na „pravu meru“ tek kada se obavi dodatno istraživanje ekonomske elite.

Poboljšavanje materijalnog položaja društvenih grupa u novom milenijumu (uz prekid zbog svetske ekonomske krize u periodu 2009–2016), koje dokumentuju istraživački nalazi, karakteriše sva tri domena: prihode, vlasništvo i potrošnju. No, uz pomenuti rast nejednakosti, koji je očekivan u uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka, vidljive su i snažne oscilacije u mogućnosti zadovoljavanja osnovnih životnih potreba većine društvenih grupa, kao takođe očekivana posledica cikličkih kreta-

10 Vidi istraživačke nalaze o promeni materijalnog položaja osnovnih društvenih grupa tokom 1990-ih u Lazić, 2011, a o kasnijim kretanjima vidi u tekstu Manić, Mirkov u ovoj studiji.

nja u proizvodnji kapitala (kriza 2008. godine). Uz to, treba imati na umu da posledice strukturnih promena u organizaciji rada (ubrzano širenje oblika prekarnog rada, o čemu će biti reči nešto kasnije) još nisu snažnije zahvatile društvo u Srbiji i da će one izvesno doneti dodatnu međuslojnu, ali i unutar-slojnu diferencijaciju materijalnih uslova života osnovnih društvenih klasa.

Sistemske i strukturne promene dovele su do pojave dodatnih osnova materijalne diferencijacije u Srbiji, karakterističnih za reprodukciju kapitalističkog društva, koje su stoga postale i novi predmet analitičke pažnje u našem ciklusu stratifikacionih istraživanja. M. Petrović, V. Backović i I. Petrović u svom prilogu u studiji ispituju prostorne dimenzije klasno-slojnih razlika. Kao što je poznato, hijerarhijska struktura prostornih celina (na međunarodnom planu, unutar država, regija, gradova itd.) tipična je odlika kapitalističkog poretka (centar, poluperiferija, periferija itd.; vidi Brodel, 1992; Wallerstein, 1986). Ta hijerarhija interferira s klasnim podelama, u nekim slučajevima povećavajući, a u drugim smanjujući međuklasne, kao i unutar-klasne razlike (poboljšavajući životne uslove u središnjim – dominantnim – prostorima, npr. u „glavnom gradu“, i to za većinu stanovnika duž cele klasne hijerarhije, te pogoršavajući te uslove u podređenim, manje razvijenim prostornim celinama, u „provinciji“, na selu i sl.). Autorke priloga ukazuju na hijerarhizovanje četiri regiona u Srbiji, koje čine: Beograd; Vojvodina; Zapadna Srbija i Šumadija; i Južna i Istočna Srbija. Materijalni položaj osnovnih društvenih grupa je najbolji u Beogradu, a najlošiji u ekonomski najslabije razvijenoj Južnoj i Istočnoj Srbiji. Te razlike, u materijalnim, ali i opštim uslovima društvenog života, proizlaze iz veće pristupačnosti skoro svih resursa u ekonomski razvijenijim područjima (broj radnih mesta, pristupačnost obrazovnih institucija, komunikacija, institucija kulture, dostupnost potrošnih dobara itd.). Jedna od posledica tih nejednakosti, prema nalazima istraživanja, jeste to što su međuklasne razlike u manje razvijenim regionima manje nego u razvijenijim, pri čemu se snažnije ispoljavaju i opšte međuklasne nejednakosti u društvu (taj efekat je umanjen u našem istraživanju zbog toga što su vrhovi ekonomske elite, koja pretežno živi u najrazvijenijim regionima, podzastupljeni u uzorku). S druge strane, nivo regionalnog ekonomskog razvoja utiče na unutar-klasnu homogenost: ona je najmanja u najslabije razvijenim regionima (Južna i Istočna Srbija), a raste s opštim stepenom ekonomskog razvoja (najveća je u Beogradu). Drugim rečima, uvođenje nivoa regionalnog (kao i, izvesno, subregionalnog) ekonomskog razvoja u analizu, čini opštu sliku dinamike klasnih nejednakosti znatno više diferenciranom i pomaže da se objasne kako rastuće razlike tako i prividne nedoslednosti u njihovoj (prostornoj) distribuciji.

Slika o klasnoj osnovi nejednakosti dodatno se usložnjava ako kao polaznu analitičku tačku, umesto klasno/slojnog grupisanja, uzmemo osnovnu klasnu jedinicu: porodicu, i to kao aktera društvenog delanja. Tu se pokazuje da opšta klasna podela gubi isključivu determinacijsku ulogu, ako se uzme u obzir postojanje individualne mogućnosti izbora akcija koje mogu uticati na ekonomski položaj domaćinstva. Takvu vrstu analize preduzima M. Babović, u prilogu o promenama u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji u istraživanom periodu. Kombinujući četiri kriterijuma (ekonomsku (ne)aktivnost, (ne)tržišnu usmerenost, (ne)formalizaciju rada i (ne)poljoprivrednu aktivnost), autorka konstruiše osam tipova ekonomskih strategija i prati njihovu rasprostranjenost (opštu i klasno/slojnu) u uslovima ekonomske krize (period nakon 2008. godine), kao i početka oporavka (nakon 2014), te posledice izbora strategija na međuklasne ekonomske nejednakosti. Istraživački nalazi pokazuju da su opšti ekonomski uslovi povezani s izborom strategija, tako što u periodu krize dolazi do opadanja učešća proaktivnih strategija, kao i njihovog rasta u vreme ekonomskog uspona. Zanimljivo je da, uz opšte opadanje učešća rada u poljoprivredi, raste broj domaćinstava koja kombinuju poljoprivredni i nepoljoprivredni rad, kao i da ta kombinacija poboljšava ekonomski položaj domaćinstava koja pripadaju različitim društvenim grupacijama, uključujući čak i one na vrhu hijerarhije. Konačni ishod različitih individualnih izbora vrste radnih angažmana (u meri u kojoj zaista postoji mogućnost izbora) je taj da diverzifikovane radne strategije domaćinstava poboljšavaju položaj tih domaćinstava nezavisno od klase, odnosno sloja kojima pripadaju, povećavajući na taj način unutar-slojne razlike i smanjujući međuklasne razlike, interferirajući još jednom s opštom klasnom podelom i čineći klasne odnose kompleksnijim nego što se to pokazuje u opštoj klasnoj analizi.

Kao što je pomenuto, ubrzano narastanje broja prekarnih poslova, i to ne samo na dnu već i na srednjim nivoima hijerarhijske lestvice radnih mesta, karakteristika je savremene, neoliberalno fundirane kapitalističke ekonomije. Tu posebnu dimenziju klasnih nejednakosti analizirala je A. Marković, na osnovu istraživačkih nalaza. Poređenje podataka iz dva istraživanja (iz 2012. i 2018. godine) pokazuje da, naizgled neočekivano, učešće prekarnih radnih angažmana u Srbiji nije povećano u proteklom periodu, što, po svojoj prilici, ukazuje na to da savremena kapitalistička ekonomija u zemlji još nije uhvatila dublje korene. Kad je reč o činocima koji povećavaju šansu za obavljanje prekarnog rada, regresiona analiza pokazuje da te šanse rastu za pojedince nižeg društveno-ekonomskog položaja, one koji rade na privremenim poslovima, u sekundarnoj ekonomiji, kao i u slučaju interakcije pola s (ne)formalnim zaposlenjem. Drugim rečima,

kao što se moglo očekivati, prekarni poslovi produbljuju postojeće društveno-ekonomske nejednakosti, s tim što je u Srbiji ta osnova klasnih i unutarklasnih podela tek u začetku.

U tekstu o radnim orijentacijama D. Poleti, ispituje se još jedna pojava na tržištu rada, koja se razvija s usponom tog tržišta u Srbiji, i to, takođe, iz perspektive ((ne)aktivnog) pojedinca. Pitanje koje je u središtu analize je sledeće: kako se pojedinci s formiranim vrednosnim sistemom, odnosno oni koji su socijalizovani u uslovima u kojima je radni angažman u principu bio dostupan (na socijalističkom kvazitržištu rada, ili u okviru državne sigurnosne mreže – državnih firmi zaštićenih od bankrota – u vreme blokirane transformacije u Srbiji 1990-ih), suočavaju s nastupajućom fleksibilizacijom tržišta rada u neoliberalnom kapitalističkom okruženju. Pri tom, radikalna promena okruženja dopunjena je u Srbiji zakasnelim restrukturisanjem ekonomije (uz posledični slom velikog broja preduzeća i opadanje broja radnih mesta), kao i svetskom ekonomskom krizom iz 2008, sa sličnim posledicama. Analiza pokazuje da međusobno ukrštanje stvorenih (vrednosnih) preferencija i aktuelnih ekonomskih kretanja vodi tome da ranija prevlast orijentacije na intenzifikaciju rada sporo ustupa mesto preduzetničkoj orijentaciji pri izboru radnog angažovanja (naročito kod starijih, siromašnijih, slabije obrazovanih i sl.). Tako stabilizacija kapitalizma proizvodi dva rezervoara raspoložive radne snage: onaj tradicionalni, spreman da uloži vreme i snagu za bilo koji raspoloživi rad u uslovima ekonomske kontrakcije, kao i „moderniji“, koji se, u uslovima ekspanzije, orijentiše na „slobodnije“ tj. samostalnije (preduzetničke) angažmane. Kašnjenje Srbije u sistemskoj transformaciji ogleda se ovde u tome što se prve orijentacije sporije povlače pred drugim i onda kada se strukturalne okolnosti menjaju u korist drugih.

Analiza preferencija tipova ekonomskih aktivnosti pojedinaca u Srbiji dopunjena je u tekstu J. Petrović i D. Stanojevića analizom preferiranih oblika političkih aktivnosti. Istraživački podaci pokazuju da, uopšteno rečeno, većina stanovništva u Srbiji nije spremna da posveti značajniji deo svog slobodnog vremena političkim aktivnostima, a ukoliko jeste, najradije koristi oblike konvencionalnog delanja. To je najvidljivije po tome što su najčešće birane opcije političkog aktivizma etička/politička potrošnja i potpisivanje peticije, kao i članstvo u političkim partijama (koje je, po svoj prilici, prvenstveno instrumentalno motivisano, nastojanjem da se uključi u klijentelističke mreže,¹¹ a ne željom za aktivnom ulogom u politici). Snažni kolektivni angažmani, kao što su bile, recimo, masovne i dugotrajne protestne akcije iz 1991, 1996. i 2000. godine, predstavljaju izuzetke

11 O ulozi političkih partija u funkcionisanju klijentelističkih mreža vidi više u Cvejić, ed. 2016.

koji ne menjaju dominantnu sliku, prema kojoj stanovništvo u Srbiji, u principu, prepušta političkim elitama da relativno samostalno uređuju političke odnose. Doduše, autori priloga uočavaju narastanje oblika direktne akcije tokom poslednjih godina i smatraju to mogućim početkom formiranja „aktivnog građanstva“ (za šta su primeri pokret „Ne da(vi)mo Beograd“ iz 2016, ili aktuelni protesti „1 od 5 miliona“), ali podaci iz ovog istraživanja ne podupiru značajnije takva očekivanja (nalaz da je čak 20% ispitanika potpisalo neku protestnu peticiju mogao bi se pre interpretirati kao rezultat njihove pretpostavke o tome šta istraživači ili javno mnjenje smatraju poželjnim političkim ponašanjem nego što se može uzeti kao verodostojan podatak o njihovoj političkoj praksi). U tom smislu, relativno slabo razvijeni demokratski oblici političke participacije, karakteristični za (liberalni) kapitalizam, takođe svedoče o tome da u Srbiji konsolidacija ovog poretka nije dospela u zrelu fazu.

Treće tematsko područje studije čine, kao što je rečeno, tekstovi o vrednosnim orijentacijama. U prilogu o (promenama u) rasprostranjenosti liberalnih orijentacija M. Lazića i J. Pešić takođe se ukazuje na dvostruko dejstvo opštih i specifičnih činilaca sistemske transformacije društva u Srbiji. Izražena normativno-vrednosna disonanca utvrđena je u Jugoslaviji/Srbiji u istraživanju iz 1989. godine (Lazić, 2011, Pešić, 2017). To znači da su liberalni karakter socijalizma, a posebno otvorenost zemlje prema Zapadu, doveli do toga da su u društvu bile široko prisutne vrednosti karakteristične za kapitalistički poredak (podržavanje privatnog vlasništva i političkog pluralizma). Očekivano, sistemske promene su osnaživale širenje tih vrednosti, ali ne kontinuirano i linearno, a pogotovo ne ravnomerno u okviru svih društvenih slojeva. Uz trajno podržavanje pluralističkog političkog poretka i privatno-vlasnički utemeljene ekonomije, zadržali su se kolektivistički vrednosni obrasci (koji, po svoj prilici, imaju dvostruko poreklo: u prethodnom socijalističkom poretku, ali i u istorijski neprevladanim tradicionalističkim obrascima, očuvanim zbog zakasnele modernizacije zemlje), i to unutar oba podsistema društva. Blokirana sistemska transformacija u Srbiji, s njom povezana duboka ekonomska kriza, uz ratove, spoljašnju izolaciju i sl., pa zatim novom krizom (iz 2008. godine) prekinut ionako usporen ekonomski oporavak, predstavljali su činioce koji su održavali ambivalentna kretanja u rasprostranjenosti različitih vrednosnih obrazaca: napredovanje i nazadovanje liberalizma, uz komplementarno povlačenje i nastupanje autoritarno/neliberalnih i kolektivističkih orijentacija. Pri tom, iako liberalne orijentacije u političkom i ekonomskom podsistemu većinski podržavaju, očekivano, pripadnici viših i srednjih slojeva, dok su među pripadnicima nižih slojeva češće prisutne suprotstavljene orijentacije, za pojedine slojeve dobijeni su i iznenađujući

nalazi: državnu redistribuciju ekonomskih resursa podržava znatan broj pripadnika ekonomske elite, koja bi trebalo da bude sistemski nosilac kapitalističke (tržišne) ekonomije. Stoga autori priloga zaključuju da su smer i brzina konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji i dalje neizvesni.

U prilogu I. Petrović i M. Radoman analiziraju se promene u prihvatanju tradicionalističkih vrednosnih obrazaca u Srbiji tokom proteklih petnaestak godina (2003–2018). Autorke dolaze do zaključaka koji su komplementarni prethodnim uvidima, a pre svega onom o nelinearnom karakteru vrednosnih promena. Održavanje tradicionalističkih vrednosti, kao glavni obrazac društvene svesti, bez obzira na sistemske promene koje se odvijaju već tridesetak godina, i brzina i pravac tih promena, moraju se dovesti u međusobnu uzročno-posledičnu vezu, primećuju autorke (vidi i Pešić, 2017). Rasprostranjena opšta autoritarnost, kao i ukorenjenost organskog nacionalizma i privatne patrijarhalnosti, činili su vrednosnu podlogu na kojoj je u Srbiji izvođeno uvođenje kapitalističkih odnosa „odozgo“ (od strane nekadašnje socijalističke nomenklature), a tako izgrađen poredak, u kojem (promenljive) vođe definišu transformacijske obrasce, osigurava reprodukciju zatečenih vrednosnih obrazaca. Napredovanje opštih procesa modernizacije ovde donosi promene utoliko što periferni (u tim okolnostima) tradicionalistički vrednosni obrasci (etnocentrični nacionalizam, javni patrijarhat i specifična autoritarnost) u određenim okolnostima mogu da se povlače, ali je to povlačenje zasad privremeno, podložno oscilacijama i reverzibilno. Istraživački nalazi nas još jednom upozoravaju da je konsolidacija liberalnog kapitalizma u Srbiji, za koju je jedna od pretpostavki učvršćivanje modernizacijskih vrednosti, tek jedna od mogućnosti budućeg razvoja.

Najzad, poslednja dva priloga u studiji slede nešto drukčiju liniju argumentacije, u kojoj metodološka pitanja imaju značajno mesto. U prilogu o političkoj kompetenciji, J. Pešić, T. Petrović Trifunović i A. Birešev nastoje da utvrde vezu između (ne)davanja odgovora ispitanika na pitanja u upitniku koja se odnose na politički i ekonomski poredak, i različitih obeležja tih ispitanika. Polazi se, dakle, od pretpostavke da su odgovori „ne znam“ ili odsustvo odgovora, strukturno i socio-demografski uslovljeni (te da zavise od klasne pripadnosti, obrazovanja, starosti, političke participacije i sl.). Argumentacija autorki ide u više pravaca. S jedne strane, dokazuje se da je (ne)odgovaranje povezano s promenama u opštoj strukturi političkog poretka: postdemokratija marginalizuje temeljna pitanja konstitucije političkog poretka, pa se izbegava i rasprava o njima (za razliku od identitetskih pitanja). Zatim, mora se imati u vidu i sama forma pitanja: opšta specijalizacija svih oblika društvenog rada, koja stavlja kompetenciju u prvi plan, predstavlja prepreku za polaganje prava na

„mešanje“ u „stručne“ probleme. Dalje, pitanje kompetencija nije samo obrazovno-stručno nego je i klasno uslovljeno: pravo na promišljanje o politici pripada (prema Burdijeovoj hipotezi) prvenstveno onima koji donose političke odluke, a to znači i onima koji su u vrhu društvene (klasne) hijerarhije. No, kao i u prethodnim slučajevima, istraživački nalazi upućuju na neke značajne nekonzistentnosti kada je reč o povezanosti (ne) davanja odgovora na specifična pitanja i (potencijalno) determinišućih strukturnih i socio-demografskih obeležja ispitanika. Klasno poreklo je značajno za odsustvo prosudbe o osnovnim obeležjima političkog, ali ne i ekonomskog poretka, pri čemu (nasuprot izvornoj hipotezi) niži položaj smanjuje šansu za odsustvo odgovora. Najzad, utvrđuje se da, logično, politička participacija podiže verovatnoću za postojanje uverenja u vlastite političke kompetencije (davanje odgovora), a bolji materijalni položaj čini isto u vezi s ekonomskim kompetencijama.

U metodološki orijentisanom tekstu S. Jankovića i N. Zvijera analiziraju se „parapodaci“, koji se odnose na sam tok istraživanja, i ukazuje na njihovu vezu s (potencijalnim) istraživačkim nalazima. Utvrđeno je da na spremnost potencijalnih ispitanika da se odazovu anketiranju značajno utiče celi niz činilaca, kao što su: region, tip naselja, starost, zanimanje, obrazovanje, materijalni status. S obzirom na to da responsivnost utiče na kvalitet uzorka, delovanje pomenutih činilaca može uticati i na same istraživačke rezultate. Takođe, zapažanja anketara o samom toku anketiranja ukazuju na veoma različit stepen (ne)iskrenosti, (ne)zainteresovanosti, opreza ispitanika pri davanju odgovora na različit tip pitanja (npr. o materijalnom položaju, ili o vrednosnim orijentacijama), kao i (ne)razumevanja kognitivnog sadržaja pitanja, što bi moralo da se ima u vidu ne samo pri analizi dobijenih nalaza nego i pri pripremi narednih istraživanja.

Dizajn uzorka

Na kraju ovog uvodnog teksta prikazaće se osnovne informacije o dizajnu uzorka. Uzorak za anketno istraživanje je određen definicijom osnovnog skupa i ciljevima istraživanja. S obzirom na to da su istraživanjem obuhvaćene raznovrsne teme iz društvenog života u Srbiji, čiji su akteri pojedinci, porodice i različite društvene grupe (društvene klase/slojevi, etničke grupe, rodovi, starosne kohorte, zaposleni/nezaposleni itd.), osnovni skup čine punoletni građani Srbije. Potrebno je, dakle, da uzorak ima dovoljnu veličinu kako bi realistično obuhvatio varijaciju različitih istraživanih obeležja, kao i da omogući zadovoljavajuću pouzdanost zaključivanja, kako na nivou Srbije tako i na nivou velikih kontingenata (rodova, starosnih kohorti, obrazovnih nivoa, statističkih regiona). Zbog toga je za ovo istraživanje dizajniran višestapni uzorak. U prvom kora-

ku su definisani stratumi, a to su 4 statistička regiona na nivou NSTJ¹² 2 (Vojvodina, Beograd, Zapadna Srbija i Šumadija i Južna i Istočna Srbija), s veličinama proporcionalnim njihovom učešću u punoletnom stanovništvu Srbije prema poslednjim demografskim procenama. U sledećoj etapi, u okviru svakog stratuma je na slučaj odabran određen broj gradova i opština, s tim što je gradovima većim od 100.000 stanovnika data izvesnost izbora u uzorak, proporcionalno njihovom učešću u punoletnom stanovništvu Srbije, dok su ostali odabrani gradovi u datom stratumu delili preostali broj jedinica predviđenih za taj stratum. Potom je u svakom gradu ili opštini odabrano između 1 i 12 popisnih krugova, u zavisnosti od broja punoletnih lica u opštini, te je u svakom popisnom krugu na slučaj odabrano 15 domaćinstava.¹³ Osobe unutar domaćinstva su birane po principu najbližeg rođendanskog datuma.

Na prethodno opisani način, odabrano je i anketirano 2.226 domaćinstava i pojedinaca. Nakon kontrole logičke konzistentnosti, u uzorku je zadržano 2.171 jedinica, a potom je dopunjen (*boosted*) s još 40 prigodno biranih pripadnika ekonomske i političke elite, kako bismo u uzorku imali dovoljan broj predstavnika ovog društvenog sloja za osnovne analize. Konačna veličina biranog uzorka je 2.211 domaćinstava i pojedinaca.

Tako odabran uzorak u velikoj meri odražava distribuciju različitih socio-demografskih osobina osnovne populacije. U Vojvodini je anketirano 28% ispitanika, u Beogradu 26%, u Zapadnoj Srbiji i Šumadiji 27% i u Južnoj i Istočnoj Srbiji 19% (vidi tabelu 1). Što se tiče obeležja koja nisu kontrolisana stratifikacijom, na primer, proporcija visokoobrazovanih (svi stepeni obrazovanja viši od srednje škole) među svim popisanim članovima anketiranih domaćinstava je 24%, a među onima od punoletnih koji su anketirani 28%, proporcija penzionera među svim članovima domaćinstava je 25%, a među punoletnim anketiranim pojedincima 32%, proporcija nezaposlenih među svim članovima domaćinstava u aktivnom dobu je 14%, a među anketiranim pojedincima u aktivnom dobu 15%, proporcija žena među anketiranim osobama je 52%. Ovi brojevi govore da su u anketiranju nešto češće učestvovali bolje obrazovani i stariji građani, ali da ova pristrasnost nije velika (do 10%), što ne ugrožava pouzdanost ocena dobijenih na prikupljenim podacima.

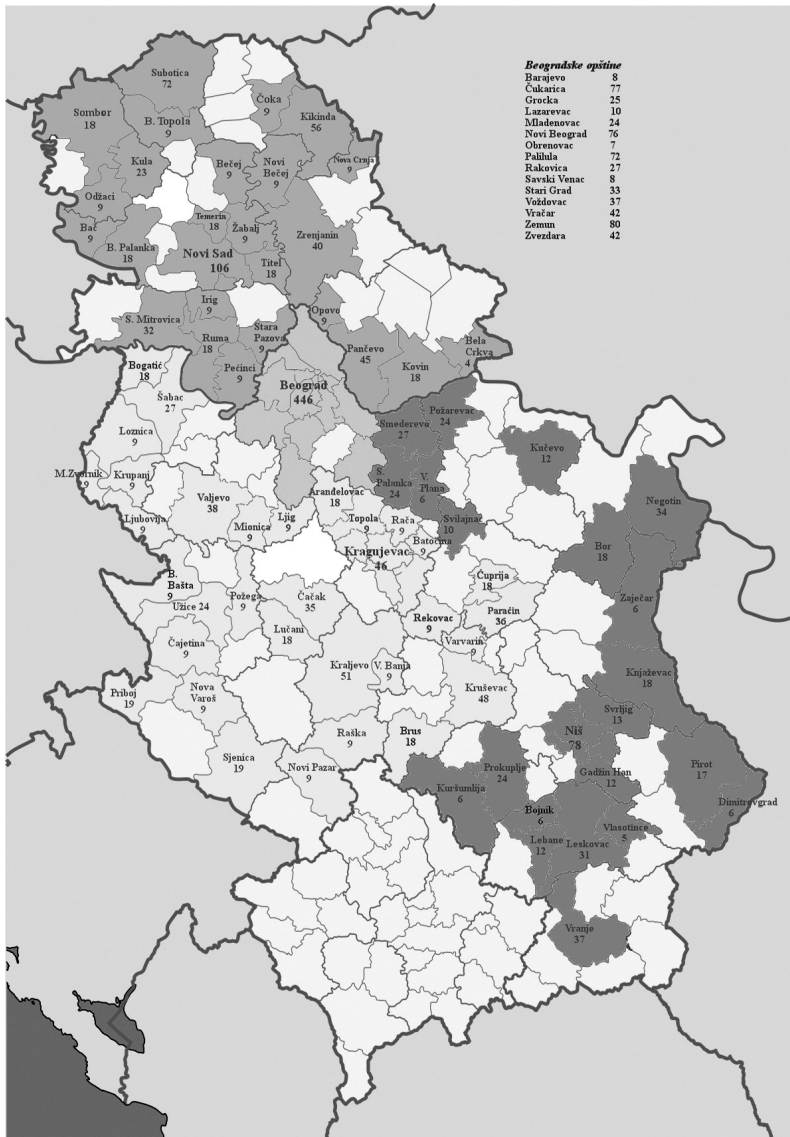
Nešto veća pristrasnost je napravljena prigodnim izborom ispitanika koji pripadaju političkoj i ekonomskoj eliti. Naime, prema operacionoj definiciji primenjenoj u ovom istraživanju, tu kategoriju čine političari na visokim funkcijama u državnim organima ili političkim partijama na centralnom i lokalnom nivou, krupni i srednji preduzetnici i direktori višeg i srednjeg ranga (Lazić and Cvejić, 2007: 62). U našem uzorku, među 75 ispi-

12 Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica, po NUTS standardu Evropske unije.

13 Broj uključuje i projektovanu očekivanu stopu odbijanja od 45%.

tanika iz ove kategorije nalazi se neproporcionalno malo krupnih i srednjih preduzetnika, samo 9, dok je političara i direktora višeg i srednjeg ranga neproporcionalno mnogo – prvih 32, a drugih 34. Zbog toga nalaze o političkoj i ekonomskoj eliti treba tumačiti uzimajući u obzir ovu disproporciju.

Tabela 1. Realizovani uzorak, po statističkim regionima i gradovima/opštinama

Literatura

- Braudel, F. 1992. *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*. Zagreb: August Cesarec
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Cvejić, S. ed. 2016. *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**, Beograd: SeConS
- Hodžić, A. 1991. Društvena struktura i kvaliteta života. *Sociologija*, Vol. 33, br. 3
- Lazić, M. prir. 1994. *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. prir. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. i Cvejić, S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. A. Milić, prir., Beograd: ISI FF, 39–70
- Lazić, M. i Cvejić, S. 2007. Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3
- Lazić, M. i S. Cvejić, 2010. Postsocialist Transformation and Working Class Fragmentation: The Case of Serbia and Croatia, *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, M. prir. 2014. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Lazić, M. prir. 2016. *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI i Čigoja štampa
- Lazić, M. 2016. Obrasci regrutacije političke elite, u *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Lazić, M. prir., Beograd: ISI i Čigoja štampa, 57–80
- Lazić, M. 2019. The Concept of Class: A Multilevel Approach. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*. Vol. X, No. 1, 3–26
- Milanovic, B. 1999. *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington D.C.: The World Bank
- Milić, A. prir. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Pešić, J. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Beograd: ISI FF
- Piketty, T. 2014. *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge MA, London: The Belknap Press of the Harvard University Press
- Ringdal, K. and Simkus, A. eds. 2012. *The Aftermath of War*. Farnham, Surrey, Burlington: Ashgate
- Savage, M. 2015. *Social Class in the 21st Century*. London: Penguin, Random House
- Vecernik, J., Mateju, P. eds. 1999. *Ten Years of Rebuilding Capitalism: Czech Society after 1989*. Prague: Academia
- Vujović, S. prir. 2008. *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Wallerstein, I. 1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade

MATERIJALNI POLOŽAJ DOMAĆINSTAVA U SRBIJI U PERIODU KONSOLIDACIJE KAPITALISTIČKOG PORETKA

Željka Manić*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Anđelka Mirkov**

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja

Uvod

U ovom radu se na osnovu rezultata više empirijskih istraživanja analizira materijalni položaj domaćinstava u Srbiji, uz praćenje njegovih varijacija u uslovima aktuelnih društvenih promena tokom poslednje dve decenije. Shodno tome, analiza je prvenstveno zasnovana na podacima prikupljenim u anketnom istraživanju o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca, koje je 2018. godine realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije od 2211 ispitanika. Koriste se i podaci uporedivih anketnih istraživanja sprovedenih 2003. i 2012. godine,¹ koja pružaju osnovu za proučavanje promena materijalnog položaja u kontekstu ubrzane postsocijalističke transformacije, ali i svetske ekonomske krize, te postepene stabilizacije kapitalističkog poretka.

U prvom delu teksta je definisan pojam materijalni položaj i predstavljeno je kako je operacionalizovan u istraživanjima čije nalaze koristimo.

* zmanic@f.bg.ac.rs

** andelkam@yahoo.com

1 Podaci iz 2003. godine su prikupljeni u okviru istraživanja o socioekonomskim strategijama domaćinstava na uzorku od 1636 ispitanika. Istraživanje iz 2012. godine o svakodnevnom životu domaćinstava i pojedinaca realizovano je na uzorku od 2557 stanovnika.

Zatim je ukazano na relevantne osobenosti društvene transformacije u tri vremenske tačke u kojima su prikupljeni empirijski podaci, a koje uslovno označavaju etape začetka, krize i konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. U narednom delu su predstavljeni indikatori osnovnih dimenzija materijalnog položaja domaćinstava: prihodi iz različitih izvora, nepokretna i pokretna imovina, kao i potrošnja. Naposljetku je analiziran ukupan materijalni položaj domaćinstava, iskazan sintetičkim indeksom, koji sažima sve tri dimenzije u vidu petočlane intervalne skale, kao i materijalni položaj društvenih klasa/slojeva. Uporedivost podataka u vremenskoj perspektivi omogućila je zaključivanje o materijalnom aspektu promena osnovnih struktura društva Srbije tokom prve dve decenije XXI veka.

Teorijsko-kontekstualni okvir

Proučavanje materijalnog položaja je nužno u sociološkim istraživanjima, imajući u vidu da izrazite nejednakosti u raspodeli materijalnog bogatstva predstavljaju odraz sistemski utemeljene podeljenosti društva, koja za sobom povlači mobilizacijski potencijal članova društvenih grupa sličnih uslova života (Lazić, 2011a: 148). Pod materijalnim položajem se podrazumeva raspolaganje materijalnim dobrima, koje je uslovljeno mestom pojedinaca i društvenih grupa u reprodukciji određenog načina društvenog života. Nejednak položaj različitih društvenih grupa empirijski se ispoljava kroz „nejednakosti u raspodeli životnih sredstava, odnosno u načinu života pripadnika društvenih grupa“ (Lazić, 2011a: 148).

U istraživanjima čije rezultate koristimo, materijalni položaj domaćinstava je meren pomoću indikatora o prihodima, imovini i potrošnji. Na osnovu niza objektivnih pokazatelja, napravljen je kompozitni indeks materijalnog položaja, predstavljen u vidu petočlane intervalne skale koju čine niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj. Uporedivost značajnih delova upitnika u naznačenim istraživanjima omogućava izvođenje zaključaka o promenama materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji. Razlike u upitnicima, koje se tiču pojedinih pitanja, njihove formulacije ili ponuđenih odgovora, napomenute su u odgovarajućim delovima rada.

Empirijski podaci na kojima je zasnovana analiza prikupljeni su u tri navrata, s tim što je društveni kontekst postsocijalističke transformacije u Srbiji svaki put bio bitno drugačiji, kako na nacionalnom tako i na globalnom planu. U tom smislu, istraživanja realizovana na reprezentativnom uzorku stanovništva Srbije u tri vremenska preseka (2003, 2012. i 2018. godine) daju prilično jasnu sliku o uslovima života – najpre u kontekstu

kapitalističkog poretka u začetku, zatim u periodu privredne recesije koja je nastupila posle izbijanja svetske ekonomske krize i, naposljetku, u uslovima konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji.

Istraživanje iz 2003. godine je izvedeno u periodu deblokirane postsocijalističke transformacije. Suštinske promene društvenog sistema su bile prolongirane duže od jedne decenije nakon sloma socijalizma, jer su pripadnici nekadašnje nomenklature zadržali dominacijsku kontrolu nad ekonomskim i političkim resursima u zemlji (Lazić, 2011b: 126). Postsocijalistička transformacija je deblokirana tek posle promene političkog režima 2000. godine, kada je nastupio period „normalizacije“ društva, koje se u sve većoj meri oslanja na principe tržišne privrede u ekonomskom podsistemu i principe stranačkog pluralizma u političkom podsistemu, na osnovu čega je olakšano njegovo ponovno uključivanje u međunarodni poredak. Važno je naglasiti da deblokiranu postsocijalističku transformaciju karakteriše ekonomski rast. Bruto domaći proizvod (BDP) je na godišnjem nivou porastao za 5,5% u 2001. godini, za 4% u 2002. godini i za 2,5% u 2003. godini. Stopa inflacije je bila dvocifrena u periodu koji je prethodio realizaciji istraživanja 2003. godine (40,7% 2001. godine i 14,8% 2002. godine), da bi 2003. godine bila zabeležena jednocifrena stopa inflacije od 7,8%. Ovaj period karakteriše i porast materijalnih nejednakosti. Za razliku od devedesetih godina XX veka, kada je drastičan pad životnog standarda stanovništva učinio da materijalne nejednakosti ostanu relativno malih razmera, deblokirana postsocijalistička transformacija je podstakla sve izraženiju ekonomsku diferencijaciju stanovništva (Lazić, 2011b: 135).

Drugo istraživanje je realizovano 2012. godine, u vreme kada su u Srbiji bili izraziti efekti svetske ekonomske krize iz 2008. Prvi put od početka deblokirane postsocijalističke transformacije, samo godinu dana posle izbijanja svetske ekonomske krize, zabeležen je pad BDP-a, koji je 2009. iznosio -3,5% (Babović, 2013: 105). Tokom naredne dve godine, stopa rasta BDP-a je na godišnjem nivou imala slabe pozitivne vrednosti, da bi 2012. godine ponovo bila negativna (-1,7%). Opadanje BDP-a nije bilo isključivo odraz globalne krize kapitalističkog sistema, nego su tome doprineli i unutrašnji činioci. Naime, ekonomski rast u Srbiji tokom perioda koji je prethodio izbijanju svetske ekonomske krize dugoročno nije bio održiv, jer se zasnivao na velikoj finalnoj potrošnji (Radonjić, 2013: 199). Pored opadanja BDP-a, taj period je obeležila visoka stopa inflacije: 10,3% 2010. godine, 7% 2011. godine i 12,2% 2012. godine. Privredna recesija se u Srbiji dodatno manifestovala rastom nezaposlenosti, produblјivanjem siromaštva, gomilanjem dugova i slično. Uslove života je karakterisala „sve izraženija društvena diferencijacija, uz krizom uslovlјeno apsolutno po-

goršavanje materijalnog položaja“ (Lazić i Pešić, 2013: 290). Jedino je vladajuća grupacija, sastavljena od ekonomske i političke elite, u navedenom periodu uspela da poboljša svoj materijalni položaj, po čemu se značajno razlikuje od drugih društvenih klasa i slojeva (Manić i Mirkov, 2016: 52–55).

Istraživanje iz 2018. godine je sprovedeno u vreme stabilizacije kapitalističkog poretka u Srbiji. U godinama koje su prethodile prikupljanju podataka, stope rasta BDP-a su bile pozitivne: 3,3% u 2016. godini i 2% u 2017. godini, a situacija je bila još povoljnija u godini realizacije istraživanja, jer je tada BDP porastao za 4,4%, iako je to u značajnoj meri bio rezultat delovanja jednokratnih faktora, odnosno različitih poljoprivrednih sezona (Kvartalni monitor, 2019: 7–8). Stabilna i niska stopa inflacije je takođe bitno obeležje ovog perioda: 1,6% 2016. godine, 3% 2017. godine i 2% 2018. godine. Zaposlenost je 2018. godine povećana, s tim što brže opada stopa nezaposlenosti nego što raste stopa zaposlenosti, a to znači da je kretanje tih ekonomskih pokazatelja posledica ne samo većih mogućnosti za zapošljavanje nego i masovne emigracije (Kvartalni monitor, 2019: 5). Istovremeno dolazi do sve većih dohodovnih nejednakosti, o čemu svedoče podaci Ankete o prihodima i uslovima života (*The Survey on Income and Living Conditions* – SILC), koju svake godine, počev od 2013, realizuje Republički zavod za statistiku Republike Srbije, prema standardizovanoj metodologiji koja omogućava uporedivost sa zemljama Evropske unije. U odnosu na sve ostale evropske zemlje u kojima se sprovodi SILC anketu, Srbija je 2016. godine imala najvišu nejednakost u raspodeli dohotka, merenu Gini koeficijentom (38,6 poena) (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 12). Iste godine, u poređenju sa drugim zemljama, takozvani kvintilni odnos udela u dohotku bio je najviši u Srbiji: 20% populacije sa najvišim dohotkom imalo je 9,7 puta veći dohodak nego 20% populacije sa najnižim dohotkom (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 12).

Imajući u vidu obeležja tri vremenska perioda za koje raspolazemo empirijskim podacima, u radu se polazi od pretpostavke da varijacija stabilnosti kapitalističkog poretka u nastajanju utiče na promenu materijalnog položaja domaćinstava. Očekivanje je, pre svega, zasnovano na brojnim posledicama privredne recesije na globalnom i lokalnom nivou, koje su u Srbiji dovele do opšteg pogoršanja materijalnog položaja domaćinstava, kao i do sve izraženije društvene diferencijacije. Pretpostavka je da se u toku stabilizacije kapitalističkog poretka i privrednog oporavka postepeno poboljšava ukupan materijalni položaj stanovništva Srbije, s tim što se proces ekonomske diferencijacije nastavlja, izražavajući sistemski utemeljenu podeljenost društva.

Prihodi domaćinstava u Srbiji

Materijalni položaj domaćinstava se ne može valjano proučavati bez raspoloživih podataka o prihodima. U istraživanjima čije rezultate koristimo, prikupljeni su podaci o visini prihoda iz različitih izvora koje svi članovi domaćinstva ostvaruju na godišnjem nivou.

U analiziranom periodu se povećavaju nominalne vrednosti ukupnih godišnjih prihoda po članu domaćinstva (tabela 1). Smanjuje se udeo domaćinstava u kategorijama godišnjih prihoda do 500, ali i do 1.000 evra po članu domaćinstva. Godišnje prihode u rasponu od 1.001 do 2.000 evra po članu domaćinstva, u sva tri analizirana perioda, ostvaruje otprilike svako treće domaćinstvo, dok se udeo domaćinstava u višim kategorijama povećava. Najveći porast je uočen u kategoriji godišnjih prihoda viših od 4.000 evra po članu domaćinstva. Međutim, ne treba gubiti iz vida efekat kumulativne inflacije, koja je u periodu između prva dva istraživanja iznosila čak 142,7%, što se odrazilo na realne vrednosti prihoda. Zarade nominalno rastu u posmatranom periodu, ali njihove realne vrednosti u toku privredne recesije uglavnom beleže pad, dok je porast realnih vrednosti obeležje perioda stabilizacije kapitalističkog poretka. Stoga je, prilikom konstruisanja indeksa materijalnog položaja 2012. godine, uračunat efekat kumulativne inflacije, kako bi se nominalne vrednosti prihoda prilagodile njihovim realnim vrednostima.

Tabela 1. Ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva (u %)

Ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva	2003.	2012.	2018.
Do 500 evra	21,3	8,9	2,9
501–1.000 evra	33,3	19,5	11
1.001–2.000 evra	31	34,2	30
2.001–3.000 evra	9,1	19,6	24,7
3.001–4.000 evra	3,1	7,6	11,9
Više od 4.000 evra	2,2	10,2	19,5
Ukupno	100	100	100

Izrazita nejednakost dohotka naročito dolazi do izražaja kada se ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva, poređani od najmanje do najveće vrednosti, raspodele prema kvintilnim udelima tako da prvi kvintil čini 20% populacije s najnižim prihodima, a peti kvintil 20% populacije s najvišim prihodima (tabela 2). Kvintilni odnos označava proporciju srednjih vrednosti unutar svakog od kvintila u poređenju sa srednjom vrednošću unutar najnižeg kvintila, na osnovu čega izvodimo zaključak o razmeri

nejednakosti u prihodima. U sva tri posmatrana perioda, kvintilni odnos postepeno raste od prvog do četvrtog kvintila (po pravilu, srednja vrednost prihoda unutar drugog kvintila je dva puta, unutar trećeg tri puta i unutar četvrtog najmanje četiri puta veća nego u prvom kvintilu). Međutim, srednja vrednost unutar petog kvintila znatno odskakače ne samo u odnosu na prvi nego i u odnosu na sve ostale kvintile. Tako je 2003. godine 20% populacije sa najvišim prihodima u proseku imalo 9 puta veće prihode nego 20% populacije s najnižim prihodima. S obzirom na posledice krize kapitalističkog sistema, nejednakosti u prihodima su do 2012. godine znatno povećane, tako da je najviši kvintil imao čak 18 puta veće prihode u poređenju sa najnižim kvintilom. U periodu postepene stabilizacije kapitalističkog poretka, nejednakosti su u izvesnoj meri smanjene do 2018. godine, ali su i dalje izrazite, tako da je razmera prvog i petog kvintila 1 : 12.

Tabela 2. Ukupni godišnji prihodi po članu domaćinstva prema kvintilnim udelima

Kvintili	2003.		2012.		2018.	
	Srednja vrednost	Kvintilni odnos	Srednja vrednost	Kvintilni odnos	Srednja vrednost	Kvintilni odnos
I	326,45 evra	1	533,3 evra	1	837,3 evra	1
II	676,63 evra	2,07	1125,34 evra	2,11	1579,3 evra	1,89
III	1009,75 evra	3,09	1719,49 evra	3,22	2256,4 evra	2,69
IV	1491,42 evra	4,57	2527,86 evra	4,74	3189,91 evra	3,81
V	3095,08 evra	9,48	9582,66 evra	17,97	10097,5 evra	12,06

Redosled prema zastupljenosti najučestalijih izvora prihoda domaćinstava je isti u svim istraživanjima, uz manje razlike u udelu (tabela 3). Osnovni izvor prihoda za više od polovine domaćinstava predstavlja redovno zaposlenje, s tim što je 2012. godine, kada je stopa nezaposlenosti bila najveća, zabeležen pad udela domaćinstava koja raspoložu ovom vrstom prihoda. Situacija se poboljšala do 2018. godine, vraćajući udeo takvih domaćinstava na nivo iz 2003. Prema rezultatima SILC ankete iz 2013. godine, visok Gini koeficijent za zarade (0,615), koje predstavljaju najvažniji izvor dohotka s obzirom na to da čine tri četvrtine ukupnog raspoloživog dohotka, pokazuje visoku nejednakost zarada. One su nejednako raspoređene pretežno u korist bogatijih, na šta ukazuje visoka korelacija između zarada i ukupnog dohotka koji je raspoloživ (0,753). Na osnovu relativnog učešća zarada u ukupnom dohotku, Gini koeficijenta i Gini korelacija, ustanovljeno je da prihodi od redovnog zaposlenja značajno doprinose ukupnoj nejednakosti (93%) i povećavaju je (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 16).

Prema nalazima istraživanja na koja se oslanja naša analiza, na drugom mestu po učestalosti izvora prihoda nalazi se penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji, koje je bilo izvor dohotka do polovine domaćinstava. Izvesna kolebanja u udelu domaćinstava koja raspolažu penzijama takođe se mogu dovesti u vezu sa krizom kapitalističkog poretka, jer smanjenje udela zabeleženo 2012. godine predstavlja odraz pooštavanja kriterijuma za dobijanje penzije, naročito invalidske i porodične. I prema rezultatima SILC ankete iz 2013. godine, penzije su drugi izvor dohotka po učestalosti, sa četvrtinom udela u ukupnom dohotku. „Nejednako, ali ne i dominantno raspodeljene su ka siromašnjima, imajući u vidu vrednost Gini korelacije između penzija i ukupnog raspoloživog dohotka“ (Arandarenko, Krstić i Žarković Rakić, 2017: 16–17). Njihov doprinos ukupnoj nejednakosti je 23% i imaju efekat smanjenja nejednakosti.

Prema rezultatima sva tri istraživanja, ostali dopunski prihodi od redovnih i povremenih poslova nalaze se na trećem mestu po učestalosti, uz primetan pad 2012. godine, koji je odraz smanjenih mogućnosti u vreme svetske ekonomske krize, što se donekle poboljšalo do 2018. Sledi prodaja poljoprivrednih proizvoda, koja je bila najčešće zastupljena 2003. godine, a proces deagrarizacije je učinio da se taj udeo smanji i stabilizuje na nivou svakog desetog domaćinstva. Socijalna pomoć, stipendije, dečiji dodaci i ostala socijalna primanja takođe predstavljaju značajan izvor prihoda pojedinih domaćinstava – 2003. godine je to bio slučaj u svakom osmom domaćinstvu, ali se u narednom periodu udeo takvih domaćinstava smanjio usled redukovanja socijalnih davanja u poodmaklom postsocijalizmu, a u vezi sa konsolidacijom kapitalističkog poretka. Ostali izvori prihoda domaćinstava su znatno manje zastupljeni. Sumarno posmatrano, raznovrsni izvori prihoda su dostupni većem broju domaćinstava pre i nakon privredne recesije nego tokom njenog trajanja.

Tabela 3. Izvori prihoda domaćinstava (u %)

Izvori prihoda domaćinstava	2003.	2012.	2018.
Redovno zaposlenje	59,3	52,7	58,2
Prodaja poljoprivrednih proizvoda	17,7	10,6	11,1
Penzijsko-invalidsko osiguranje u zemlji	50,9	43,8	46,2
Ostala socijalna primanja (socijalna pomoć, stipendija, dečiji dodatak)	12,5	8	7,6
Novčana primanja iz inostranstva (plate, penzije)	2,6	2,1	2,8
Novčana pomoć iz inostranstva od prijatelja, rođaka	5,2	2,5	3,8
Pomoć u novcu od prijatelja, rođaka u zemlji	4,6	2,8	4,4
Renta na osnovu izdavanja stambenog/poslovnog prostora	2,7	1,4	3,7
Kamata, dividenda i slično	0,6	0,3	1,2
Prodaja imovine, ukoliko nije odmah uloženo u novu	0,8	0,2	0,4
Ostali dopunski prihodi (od dodatnih redovnih ili povremenih poslova)	27,7	12,9	16,1

U istraživanju iz 2018. godine, ispitanicima je postavljeno pitanje da li njihovo domaćinstvo može da priušti neočekivani trošak u iznosu od 10.000 dinara, koji bi bio plaćen iz budžeta domaćinstva, uključujući upotrebu kreditne kartice ili dozvoljenog minusa. Nalazi pokazuju da 38,1% domaćinstava ne može da priušti iznenadni trošak, odnosno da prihodi njihovih domaćinstava nisu dovoljni da omoguće štednju ili nadoknadu dugovanja banci, dok budžet 61,9% domaćinstava to omogućava.

Imovina domaćinstava u Srbiji

U radu se analiziraju sledeći aspekti imovinskog statusa domaćinstava u Srbiji: vlasništvo nad kućom/stanom, tržišna vrednost stambenog objekta, posedovanje dodatnih stambenih jedinica, poslovnog prostora, zemljišta, putničkog automobila, kao i vrednijih uređaja u domaćinstvu.

Svojinska struktura stanova u Srbiji nije se bitnije menjala posle 2000. godine, jer je privatizacija stambenog fonda do tada uveliko bila završena, tako da se podaci iz tri anketna istraživanja realizovana u tom periodu ne razlikuju mnogo (tabela 4). Pošto je Srbija u pogledu osnova korišćenja stana za kratko vreme postala društvo sa dominantnim udelom privatnih vlasnika (Petrović, 2004: 167), većina stanovništva živi u stanovima koji su u vlasništvu nekog od članova domaćinstva (približno 8/9 u sva tri istraživanja, što se podudara sa podacima zvanične statistike). Takođe, stabilnih 5–6% domaćinstava bez nadoknade koristi stan u vlasništvu rođaka ili prijatelja, a to se kod jednog dela domaćinstava može smatrati relativno sigurnim rešenjem stambenog pitanja ukoliko predstoji prenos vlasništva nasleđivanjem. Udeo podstanara se neznatno promenio u posmatranom periodu: 2003. i 2012. je iznosio blizu 4%, da bi se 2018. godine povećao na 6,4%, što se može dovesti u vezu s novim talasom doseljavanja stanovništva u veće gradove, usled čega je porasla potražnja stanova za rentiranje. Na osnovu podataka zvanične statistike, nije moguće utvrditi da li se u navedenom periodu udeo podstanara zaista povećava, ali takav nalaz jeste u skladu s nezvaničnim procenama. Udeo stanova koji se koriste po nekom drugom osnovu je vrlo mali, uz napomenu da, prema nalazima poslednjeg istraživanja, kategorija stanova u vlasništvu preduzeća više i ne postoji.

Tabela 4. Vlasništvo nad kućom/stanom (u %)

Vlasništvo nad kućom/stanom	2003.	2012.	2018.
U vlasništvu domaćinstva, bez hipoteke ili kredita	87,4 ²	87,1	83,8
U vlasništvu domaćinstva, hipotekom ili kreditom		2,3	3,8
U vlasništvu rođaka ili prijatelja, koristi se bez nadoknade	5,1	5,8	5,1
U vlasništvu lica od koga se iznajmljuje stan (podstanari)	3,9	3,7	6,4
U vlasništvu opštine/države	1	0,5	0,7
U vlasništvu preduzeća	2,3	0,3	–
Nešto drugo	0,4	0,2	0,2
Ukupno	100	100	100

U periodu između 2003. i 2018. konstantno se smanjuje udeo domaćinstava u čijem je vlasništvu kuća ili stan male tržišne vrednosti (do 40.000 evra), iako su takve stambene jedinice i dalje najbrojnije i čine više od polovine celokupnog stambenog fonda (tabela 5). Povećava se udeo domaćinstava koja poseduju kuću ili stan srednje (40.001–90.000 evra) ili velike tržišne vrednosti (više od 90.000 evra). Međutim, ovo ne mora nužno biti odraz bolje materijalne situacije domaćinstava, budući da su se u tom periodu cene nekretnina u Beogradu i većim gradovima povećavale, dok je u manjim gradovima i selima, gde su nekretnine jeftinije, nastanjeno sve manje domaćinstava zbog depopulacije uzrokovane kako negativnim prirodnim priraštajem tako i emigracijom stanovništva. Ne ulazeći u podrobnju analizu kretanja cena na tržištu nekretnina, važno je istaći da nalazi sprovedenih anketnih istraživanja nesumnjivo ukazuju na znatne razlike u tržišnoj vrednosti stambenih jedinica u vlasništvu domaćinstava, s tendencijom izdvajanja ne samo vlasnika kuća/stanovana izuzetno velike tržišne vrednosti, nego i onih koji uprkos stabilizaciji posle privredne recesije ostaju nastanjeni u stambenom prostoru izuzetno male tržišne vrednosti.

Tabela 5. Tržišna vrednost kuće/stana u vlasništvu domaćinstva (u %)

Tržišna vrednost kuće/stana	2003.	2012.	2018.
Do 40.000 evra	76,8	65,1	58,9
40.001–90.000 evra	17,8	23,6	26,7
Više od 90.000 evra	5,4	11,3	14,4
Ukupno	100	100	100

Posedovanje većeg broja nekretnina je jedan od najsigurnijih vidova dugoročnog ulaganja, na koji inflacija nema direktan uticaj, a koji može obezbediti i dodatne prihode u slučaju rentiranja (Ljumović i Marinković,

2 U istraživanju iz 2003. godine nije bilo posebno naglašeno da li je kuća/stan u vlasništvu domaćinstva sa ili bez hipoteke ili kredita.

2014: 322–323). Stoga je ovaj pokazatelj izuzetno važan za procenu imovinskog stanja, i to pre svega imućnih domaćinstava. U vreme kada je kapitalistički poredak u Srbiji još bio u začetku, svega 10% domaćinstava je posedovalo dodatnu stambenu jedinicu, a manje od 5% poslovni prostor (tabela 6). Taj udeo je u periodu posle izbijanja svetske ekonomske krize ostao gotovo identičan, što znači da domaćinstva boljeg materijalnog položaja nisu bila prinuđena da otuđuju svoju imovinu. Stabilizacija kapitalističkog poretka je dovela do toga da je do 5% domaćinstava u međuvremenu poboljšalo svoju materijalnu poziciju pribavljanjem nekretnina. Dodatne stambene jedinice i poslovni prostori se pretežno koncentrišu u kategoriji male tržišne vrednosti (do 40.000 evra), ali je zanimljivo da se udeo u kategorijama srednje (40.001–90.000 evra) i velike tržišne vrednosti (više od 90.000 evra) konstantno povećava u posmatranom periodu, posebno kad je reč o dodatnim nekretninama namenjenim stanovanju. Iako ovaj nalaz, kao i u prethodnom slučaju, delimično može biti povezan sa oscilacijom cena na tržištu nekretnina, činjenica je da samo povećanje udela vlasnika dodatnih stambenih jedinica i poslovnog prostora, bez obzira na tržišnu vrednost, svakako doprinosi materijalnom raslojavanju stanovništva.

Tabela 6. Posedovanje dodatnih stambenih jedinica i poslovnog prostora (u %)

Posedovanje dodatnih stambenih jedinica/poslovnog prostora	Dodatne stambene jedinice			Poslovni prostor		
	2003.	2012.	2018.	2003.	2012.	2018.
Ne poseduje	90,1	89,9	84,2	96,2	96,4	94,8
Do 40.000 evra	7,8	6	9,1	3	2,4	2,8
40.001–90.000 evra	1,5	2,4	3,6	0,5	0,8	1,1
Više od 90.000 evra	0,6	1,7	3,1	0,3	0,4	1,3
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Rezultati istraživanja realizovanog 2003. godine pokazuju da je u to vreme nešto više od polovine domaćinstava u Srbiji posedovalo poljoprivredno zemljište, ali je već 2012. godine zabeležen osetan pad ispod polovine celokupnog stanovništva (tabela 7). Taj trend se nastavio u toku druge decenije XXI veka, samo što je pad do 2018. godine nešto blaži. Osim što sve manji udeo domaćinstava u Srbiji ima sopstveno zemljište, smanjuje se i sumarna površina zemljišnih poseda koji su ostali u vlasništvu domaćinstava. Ipak, anketno istraživanje sprovedeno u domaćinstvima ne daje uvid u celokupnu posedovnu strukturu zemljišta, jer vlasnici mogu biti i pravna lica. Posebno treba istaći da anketnim istraživanjem nisu registrovani veliki zemljišni posedi (preko 100 ha), čija učestalost verovatno

raste imajući u vidu promene koje se dešavaju na nivou domaćinstava, a koje se mogu dovesti u vezu sa prenosom vlasništva na pravna lica. Na osnovu Popisa poljoprivrede 2012. godine, utvrđeno je da ovo naročito važi za područje Vojvodine, gde je „došlo do formiranja najvećih površina poljoprivrednog zemljišta koje koriste pravna lica i preduzetnici, što znači da su uspostavljeni veleposedi“ (Vujović, 2013: 103).

Tabela 7. Posedovanje zemljišta (u %)

Posedovanje zemljišta	2003.	2012.	2018.
Ne poseduje zemljište	48,6	57,4	61,6
Do 1 ha	16,7	12,8	12
1,01–5 ha	23,7	20,6	18,3
5,01–10 ha	7,8	6,6	5,8
Više od 10 ha	3,2	2,6	2,3
Ukupno	100	100	100

Bez obzira na društveni kontekst postsocijalističke transformacije koji je učinio da materijalna situacija domaćinstava u mnogim aspektima varira u zavisnosti od toga da li je kapitalistički poredak u začetku, u krizi ili se polako stabilizuje, primetno je da se u posmatranom periodu s protokom vremena konstantno povećava udeo domaćinstava koja poseduju putnički automobil: 2003. godine je svako drugo domaćinstvo imalo sopstveni automobil, 2012. godine je udeo takvih domaćinstava iznosio oko tri petine, da bi se 2018. godine povećao na skoro dve trećine (tabela 8). Samim tim, udeo domaćinstava koja uopšte ne poseduju automobil primetno se smanjuje. Dok domaćinstva nižeg materijalnog položaja, koja ranije nisu mogla sebi da priušte sopstveni automobil, to sve češće mogu, domaćinstva boljeg materijalnog položaja sve učestalije poseduju više od jednog automobila. Taj udeo se takođe stabilno povećavao u poslednjih petnaest godina: svega 5% domaćinstava je 2003. godine posedovalo više od jednog automobila, 2012. godine se taj udeo udvostručio, a 2018. godine se gotovo utrostručio u odnosu na početak posmatranog perioda. Kada je reč o tržišnoj vrednosti automobila,³ srazmerno se povećavaju udeli u svim kategorijama, ali se po pravilu većina domaćinstava koncentriše unutar kategorije niže tržišne vrednosti automobila (do 5.000 evra), a sasvim mali udeo domaćinstava poseduje skuplje automobile, čime se održavaju značajne razlike u imovinskom statusu koje doprinose ekonomskoj diferencijaciji stanovništva.

3 Ako domaćinstvo poseduje više od jednog automobila, uneta je tržišna vrednost onog koji je najskuplji.

Tabela 8. Posedovanje putničkog automobila (u %)

Posedovanje putničkog automobila	2003.	2012.	2018.
Ne poseduje	52,3	41,3	35,6
Poseduje jedan	42,7	48,9	50,1
Poseduje više od jednog	5	9,8	14,3
Do 5.000 evra	45,7	52,2	56
5.001–10.000 evra	1,7	4,5	5,1
Više od 10.000 evra	0,3	2	3,3
Ukupno	100	100	100

Prema rezultatima istraživanja na kojima počiva analiza, tehnička opremljenost domaćinstava u Srbiji se poboljšava u poslednjih petnaest godina (tabela 9). Više tehničkih uređaja je dostupno sve većem broju domaćinstava, a najveći rast beleže kompjuter, mobilni telefon i klima uređaj. Na početku prve decenije XXI veka kompjuter je posedovalo svako peto domaćinstvo, a na kraju druge decenije poseduje ga više od dve trećine domaćinstava. Barem jedan mobilni telefon je na početku posmatranog perioda posedovalo 58,2% domaćinstava, a 15 godina kasnije čak 93,6%, što znači da je prava retkost naići na domaćinstvo u kojem nijedan član ne raspolaže mobilnim telefonom. Zanimljivo je da je klima uređaj 2012. godine imalo manje od 30% domaćinstava, a 2018. taj udeo prelazi 45%. Takođe, sve više domaćinstava može da priušti mašinu za pranje posuđa, ali ona i dalje nije deo uobičajene opremljenosti domaćinstva, kao što je zasigurno slučaj s mašinom za pranje veša (koju na kraju posmatranog perioda poseduje 97% domaćinstava). Jedino muzički stub beleži pad popularnosti tokom posmatranog perioda. U poslednjem istraživanju je postavljeno i pitanje o posedovanju vrednijih umetničkih dela u domaćinstvu (vrednosti preko 1.000 evra), što je takođe uzeto kao indikator imovine, a pokazalo se da je njihova zastupljenost izuzetno mala i iznosi svega 3,5%.

Tabela 9. Opremljenost domaćinstva (u %)

Opremljenost domaćinstva	2003.	2012.	2018.
Mašina za pranje veša	80,9	92,8	97
Mašina za pranje posuđa	4,7	16,8	29,8
Klima uređaj	–	29,1	46,5
Kompjuter	18,1	58,5	70,4
Mobilni telefon	58,2	87,2	93,6 ⁴
Vredniji muzički stub	32,1	13	14,1
Vrednija umetnička dela	–	–	3,5

4 Iako se pitanje 2018. godine odnosilo na mobilni telefon i tablet računar zajedno, podatak se može smatrati uporedivim s onima iz prethodnih godina, jer je verovatno da se odgovor u sažetoj formi (poseduje – ne poseduje) primarno odnosio na mobilni telefon.

Potrošnja domaćinstava u Srbiji

Kada je reč o potrošnji domaćinstava u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji, prikupljeni su podaci o prosečnoj mesečnoj potrošnji na hranu, kvalitetu ishrane, nabavci lekova, odeće i obuće, sredstava za održavanje higijene, kao i o godišnjem odmoru, a za većinu navedenih aspekata potrošnje dostupni su uporedivi podaci iz prethodnih istraživanja. Iako potrošnja nije posledica samo ekonomskih faktora, već potrošač čini izbore koji predstavljaju kombinaciju ekonomskog, humanog i kulturnog kapitala (Burdije, 2013), imajući u vidu da se prikupljeni podaci odnose na bazičnu potrošnju, oni će se ovde prvenstveno posmatrati kroz ekonomsku perspektivu. Osnovna potrošnja domaćinstva je prevashodno uslovljena prihodima, a njeno sužavanje ili porast pokazuje u kojoj meri dohodak zadovoljava potrebe članova domaćinstva.

Nominalni iznosi mesečne potrošnje na hranu po članu domaćinstva u Srbiji rastu u drugoj deceniji XXI veka u odnosu na prvu (tabela 10).⁵ Dok je 2003. godine skoro tri četvrtine domaćinstava mesečno trošilo na hranu pretežno do 50 evra po članu domaćinstva (s tim što je veći udeo onih koja su mogla da izdvoje do 25 evra), u 2018. godini dve trećine troši između 25 i 100 evra, a udeo je veći u kategoriji potrošnje između 50 i 100 evra. Nominalni rast potrošnje na hranu ne mora nužno biti posledica uvećanja prihoda koji su domaćinstvima raspoloživi za tu namenu, nego je pre svega povezan s rastom cena prehrambenih proizvoda.

Tabela 10. Mesečna potrošnja na hranu po članu domaćinstva (u %)

Mesečna potrošnja na hranu po članu domaćinstva	2003.	2018.
Do 25 evra	38,5	8,8
25,01–50 evra	33,9	25,7
50,01–100 evra	22	40,7
100,01–200 evra	5	20
Više od 200 evra	0,6	4,8
Ukupno	100	100

U istraživanju iz 2018. godine predmet interesovanja su bili i kvalitet ishrane i nabavka lekova. Prikupljeni su podaci o učestalosti konzumiranja mesa ili ribe, ili odgovarajuće vegetarijanske zamene, pod pretpostavkom da njihova redovna upotreba predstavlja kvalitetnu ishranu. Rezultati pokazuju da je kvalitet ishrane stanovništva Srbije neujednačen. Meso ili

5 Podaci o ovom aspektu potrošnje nisu prikupljeni u istraživanju iz 2012. godine.

ribu u obroku svakog drugog dana, ili odgovarajuću vegetarijansku zame-nu, može da priušti 74% domaćinstava, što znači da jedna četvrtina doma-ćinstava ne uspeva da obezbedi kvalitetnu ishranu.

U vezi s nabavkom lekova, ispitanici su odgovorili na pitanje da li nji-hovo domaćinstvo uvek može da ih priušti kada su potrebni nekom članu. Velika većina domaćinstava to može da obezbedi (90%), ali svako deseto domaćinstvo nema tu mogućnost, što ukazuje na nejednaku dostupnost lečenja među stanovnicima Srbije. S tim u vezi, mogu se navesti nalazi Ankete o prihodima i uslovima života iz 2013. godine o nezadovoljenim potrebama u pogledu medicinskih i stomatoloških usluga. „Ljudi koji žive ispod linije siromaštva u većoj meri nisu u mogućnosti da zadovolje svoje medicinske i stomatološke potrebe u odnosu na ona lica koja nisu siro-mašna: postoji razlika od skoro 10 procentnih poena za obe vrste usluga“ (Žarković Rakić i Vladisljević, 2016: 18).

Stanovništvo Srbije pretežno kupuje novu odeću i obuću, pažljivo bi-rajajući cenu, ali se udeo domaćinstava u ovoj kategoriji menja (tabela 11). Gotovo tri četvrtine domaćinstava se 2012. godine prilikom kupovine odeće i obuće rukovodilo cenom, stavljajući kvalitet na drugo mesto, da bi se 2018. godine udeo smanjio i iznosi nešto više od tri petine.⁶ Cena je evidentno postala značajniji uslov kupovine tokom privredne recesije. Udeo domaćinstava koja se prilikom kupovine odeće i obuće prvenstve-no rukovode kvalitetom, s jedne strane, i udeo domaćinstava koja nisu u mogućnosti da kupuju novu odeću i obuću, s druge strane, prilično je ujednačen u analiziranom periodu, izdvajajući manje od jedne petine stan-ovništva sa najvišom i još toliko sa najnižom kupovnom moći.

Tabela 11. Pretežan način nabavke odeće i obuće (u %)

Pretežan način nabavke odeće i obuće	2012.	2018.
Kupujemo kvalitetnu robu, ne vodimo mnogo računa o ceni	2,4	3,8
Prvo gledamo kvalitet, a tek potom cenu	12,1	13,3
Kupujemo novo, ali pažljivo biramo cenu	71,1	64,5
Kupujemo polovnu odeću i obuću	6,6	10,2
Dobijamo odeću i obuću kao pomoć	7,2	8,1
Ne kupujemo niti dobijamo odeću i obuću	0,6	0,1
Ukupno	100	100

6 Pitanje o nabavci odeće i obuće bilo je postavljeno i u istraživanju iz 2003. godine, ali su ponuđene alternative bile drugačije formulisane nego u naredna dva istraživanja, što je moglo uticati na odgovore ispitanika, pa nalazi nisu uključeni u ovaj deo anali-ze, ali jesu ušli u indeks materijalnog položaja.

U vezi s potrošnjom sredstava za održavanje higijene u domaćinstvu nema značajnih razlika u nalazima istraživanja. Tokom sva tri perioda gotovo tri petine domaćinstava u Srbiji troši samo sredstva za osnovnu higijenu (59,1% 2003, 58,3% 2012. i 59,3% 2018. godine), skoro dve petine može pored osnovnih da priušti i luksuznija sredstva (34,3% 2003, 38,3% 2012. i 38,5% 2018. godine), dok nekim domaćinstvima prihodi ne omogućavaju ni kupovinu osnovnih sredstava za održavanje higijene (6,6% 2003, 3,4% 2012. i 2,2% 2018. godine).

U sva tri istraživanja je predmet interesovanja bio i odlazak na godišnji odmor izvan mesta boravka tokom poslednjih godinu dana. Pitanja su se odnosila na broj članova domaćinstva koji su bili na godišnjem odmoru, zatim na vrstu smeštaja, a u poslednja dva istraživanja su prikupljeni i podaci o odredištu putovanja. Rezultati ukazuju da se tokom vremena povećava udeo domaćinstava koja mogu da priušte odlazak na godišnji odmor, imajući u vidu da je 2003. godine 9,2% domaćinstava jednog člana poslalo na godišnji odmor, a 18,1% dva ili više, dok je 2012. godine odmor jednom članu obezbedilo 10,1% domaćinstva, a 20,6% dvoma ili više. Ti udeli su dodatno povećani do 2018. godine, ali je i tada manje od polovine domaćinstava uspelo da obezbedi godišnji odmor jednom svom članu (12,9%), odnosno dvoma ili više (31,1%). Sumarno, nijednom svom članu godišnji odmor izvan mesta boravka nije moglo da priušti 72,7% domaćinstava 2003. godine, 69,3% 2012. godine i 56% 2018. godine.

Inostranstvo je najčešće odredište godišnjeg odmora stanovništva Srbije, s tim što se udeo onih koji su se odmarali samo u inostranstvu smanjio sa 68,5% 2012. godine na 62,5% 2018. godine. Istovremeno se smanjio i udeo domaćinstava koja su svom članu ili članovima obezbedila godišnji odmor u Srbiji, sa 19,6% 2012. godine na 17,3% 2018. godine. S druge strane, u proučavanom razdoblju dvojno odredište – i u zemlji i u inostranstvu – postaje učestalije, odnosno dolazi do porasta sa 11,9% 2012. godine na 20,2% 2018. godine.

Kada je reč o vrsti smeštaja na godišnjem odmoru, nalazi sugerišu postojanje manjih razlika tokom tri analizirana perioda (tabela 12). Turisti iz Srbije se i dalje najčešće opredeljuju za privatni smeštaj ili apartman, a nešto ređe za hotel, s tim što je prva vrsta smeštaja u porastu, a druga u opadanju 2018. u odnosu na 2003. i 2012. godinu. Tome je verovatno doprineo i novi tip usluge u vidu izdavanja stanova za kratkoročni najam, ali rezultati mogu sugerisati i smanjenje platežne moći ispitanika za ovaj vid potrošnje, pod pretpostavkom da je privatni smeštaj/apartman jeftiniji od hotelskog smeštaja. Nalazi bi mogli ukazivati na to da u vreme konsolidacije kapitalističkog poretka više domaćinstava može svojim članovima da priušti godišnji odmor, koji je masovniji i slabijeg kvaliteta, ali nam raspoloživi empirijski podaci ne omogućavaju da testiramo ovu pretpostavku.

Tabela 12. Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru (u %)

Vrsta smeštaja na godišnjem odmoru	2003.	2012.	2018.
Hotel	28,4	28,8	26,7
Privatni smeštaj/apartman	39,3	47	53,9
Kamp	6	1,8	0,8
Kod rodbine, prijatelja	19,5	17,4	14,3
U svojoj kući, vikendici ili stanu	6,8	4,2	3,9
Nešto drugo	Nije ponuđeno	0,8	0,4
Ukupno	100	100	100

Materijalni položaj domaćinstava u Srbiji

Predmet analize je naposljetku i ukupan materijalni položaj domaćinstava u Srbiji tokom konsolidacije kapitalističkog poretka. Radi praćenja promena osnovnih struktura našeg društva, kada je reč o materijalnom aspektu, nalazi su upoređeni s podacima iz 2003. i 2012. godine. Podsećamo da je ukupan materijalni položaj domaćinstava izražen u vidu kompozitnog indeksa, sačinjenog na osnovu indikatora o prihodima, imovini i potrošnji, a izražen je u obliku petočlane intervalne skale.

Rezultati istraživanja iz 2018. godine ukazuju na poboljšanje materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji u odnosu na 2012. godinu, ali ne i u odnosu na 2003. (tabela 13). U sva tri posmatrana perioda stanovništvo Srbije najčešće ima niži srednji materijalni položaj, ali za razliku od početka kapitalizma, kada je drugi po učestalosti bio srednji materijalni položaj, tokom krize kapitalizma i njegove stabilizacije to mesto zauzima niži materijalni položaj. U odnosu na 2003. godinu, udeo u kategoriji višeg srednjeg materijalnog položaja je 2012. godine dvostruko manji, dok je 2018. godine neznatno manji. Razlika je posebno uočljiva u kategoriji na vrhu skale materijalnog položaja. Udeo u kategoriji višeg materijalnog položaja je tokom krize kapitalističkog poretka tri puta manji, u odnosu na kapitalizam u početku, a u periodu njegove stabilizacije je duplo manji.

Tabela 13. Materijalni položaj domaćinstava (u %)

Indeks materijalnog položaja	2003.	2012.	2018.
Viši	5,9	1,8	2,8
Viši srednji	12,2	5,6	11,9
Srednji	25,1	16,1	19,4
Niži srednji	44,1	40,5	41,6
Niži	12,7	36	24,3
Ukupno	100	100	100

Nalaze o poboljšanju materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji tokom stabilizacije kapitalističkog poretka u odnosu na doba ekonomske krize, koji još nije dostigao visinu iz perioda prvih godina ubrzane post-socijalističke transformacije, potvrđuju i rezultati Tukijevog testa višestrukog poređenja materijalnog položaja domaćinstava (tabela 14). Razlike između srednjih vrednosti materijalnog položaja u sve tri godine su statistički značajne. Naime, srednja vrednost materijalnog položaja je bila najviša 2003. godine (2,54), zatim je 2012. godine, usled privredne recesije, značajno opala (1,97), da bi 2018. godine, zahvaljujući umerenom privrednom rastu, ponovo porasla (2,27), ne dostižući nivo zabeležen na početku posmatranog perioda.

Tabela 14. Tukijev test višestrukog poređenja materijalnog položaja domaćinstava u Srbiji

Godina	Podskup za alfa = 0,01		
	1	2	3
2003.	2,54		
2012.		1,97	
2018.			2,27
Značajnost	1,000	1,000	1,000

Predmet analize je bio i materijalni položaj društvenih klasa/slojeva u Srbiji. Upotrebljena je njihova sedmoklasna shema: 1. viši sloj (političari, direktori, krupni i srednji preduzetnici), 2. sitni preduzetnici (uključujući samozaposlene koji nemaju visoko obrazovanje), 3. niži rukovodioci, stručnjaci i samozaposleni sa visokim obrazovanjem, 4. službenici, tehničari i poslovođe, 5. VKV i KV radnici, 6. PKV i NKV radnici, 7. sitni poljoprivrednici. Rezultati iz 2018. godine ukazuju da je veza između materijalnog položaja i klasno-slojne pripadnosti značajna i tokom konsolidacije kapitalističkog poretka u Srbiji. Političari, direktori, krupni i srednji preduzetnici nalaze se na vrhu lestvice materijalnog položaja, dok su PKV i NKV radnici na njenom dnu (tabela 15). Pripadnici višeg sloja, na osnovu kontrole i obnavljanja koncentrisanih resursa u okviru političkog i ekonomskog podsistema, pretežno imaju viši srednji materijalni položaj, uz gotovo podjednaku zastupljenost u kategorijama srednjeg i višeg materijalnog položaja. Predstavnici srednjih slojeva su rasuti po svim kategorijama materijalnog položaja, s tim što približno trećina njih ima srednji materijalni položaj, uz nešto povoljniji položaj sitnih preduzetnika u odnosu na niže rukovodioce, stručnjake i samozaposlene sa visokim obrazovanjem, tačnije onih koji imaju ekonomske i organizacijske resurse u odnosu na one koji poseduju kulturne resurse. Službenici, tehničari i poslovođe su takođe raspršeni po svim kategorijama materijalnog položaja.

ja, a najprisutniji su u kategoriji nižeg srednjeg materijalnog položaja. Pripadnici radničke klase i sitnih poljoprivrednika su koncentrisani u nižim kategorijama materijalnog položaja, s tim što većina VKV i KV radnika, kao i sitnih poljoprivrednika, ima niži srednji materijalni položaj, dok najnepovoljniji materijalni položaj imaju PKV i NKV radnici.

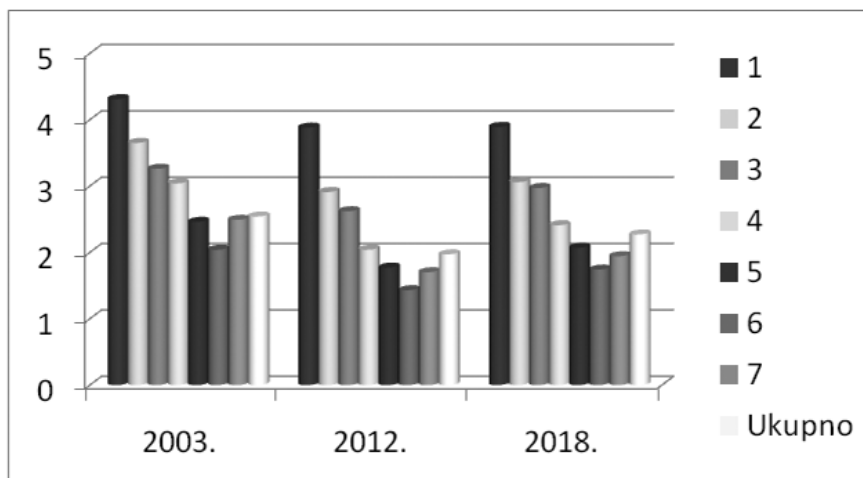
Tabela 15. Materijalni položaj društvenih klasa/slojeva 2018. godine (u %)

Društvena klasa/sloj	Indeks materijalnog položaja					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Viši sloj	–	5,2	26	43,8	25	100
Sitni preduzetnici	5,6	28,5	31	24,6	10,3	100
Niži rukovodioci, stručnjaci i samozaposleni sa visokim obrazovanjem	6,4	27,8	34,5	25,3	6	100
Službenici, tehničari i poslovođe	15,6	43,2	26,5	14,2	0,5	100
VKV i KV radnici	22,4	55	15,8	6,8	–	100
PKV i NKV radnici	40,8	46,7	9,9	2,6	–	100
Sitni poljoprivrednici	28,7	53,3	13,3	4,7	–	100

Sumarno posmatrano, materijalni položaj svih društvenih klasa/slojeva je pogoršan u periodu do 2012. godine, a donekle poboljšán do 2018, iako nijedan društveni sloj nije uspeo da dostigne nivo na kojem je bio 2003. godine (grafikon 1). Jedino je materijalni položaj višeg sloja približno isti u poslednja dva istraživanja, što može biti uslovljeno strukturom uzorka iz 2012. godine, kada su u navedenoj kategoriji bili prezastupljeni pripadnici ekonomske elite,⁷ tako da je materijalni položaj višeg sloja u toj godini verovatno precenjen. Poboljšanje materijalnog položaja tokom stabilizacije kapitalističkog poretka je najuočljivije kod službenika, tehničara i poslovođa, zatim kod nižih rukovodilaca, stručnjaka i samozaposlenih sa visokim obrazovanjem, kao i kod radničkih slojeva. Nešto manji porast materijalnog položaja je uočen kod sitnih poljoprivrednika, a najmanji kod sitnih preduzetnika, odnosno kod jedina dva društvena sloja čiji svi pripadnici privređuju u privatnom sektoru. Hijerarhijski odnos društvenih klasa/slojeva na skali materijalnog položaja nije se menjao tokom čitavog posmatranog perioda. U relativnom smislu, najpre dolazi do povećanja diferencijacije u vreme privredne recesije, posebno između višeg sloja i drugih društvenih grupa, a zatim se razlike delimično smanjuju u periodu privrednog oporavka.

7 Ekonomska elita je na skali materijalnog položaja najbolje pozicionirana, i to ne samo u odnosu na druge društvene klase/slojeve nego i u poređenju s političkom elitom, koja je takođe deo vladajuće grupacije (Manić i Mirkov, 2016: 53).

Grafikon 1. Prosečan skor društvenih klasa/slojeva na indeksu materijalnog položaja

Zaključna razmatranja

Analiza longitudinalnih podataka o materijalnom položaju domaćinstava u Srbiji ukazala je na varijacije koje se javljaju usled nestabilnosti kapitalističkog poretka u nastajanju. Posle primetnog pogoršanja materijalnog položaja stanovništva u godinama koje su usledile neposredno posle izbijanja svetske ekonomske krize, postepeno dolazi do njegovog poboljšanja tokom konsolidacije kapitalističkog poretka. Poboljšanje materijalnog položaja potkrepljuju pokazatelji prihoda, imovine i delimično potrošnje, kao i na njima zasnovan kompozitni indeks.

Nominalne vrednosti ukupnih godišnjih prihoda po članu domaćinstva u Srbiji konstantno se povećavaju od 2003. do 2018. godine, što nije uvek slučaj sa realnim vrednostima, imajući u vidu kumulativnu inflaciju u posmatranom periodu. Nejednakosti u prihodima drastično se povećavaju do 2012. godine zbog posledica privredne recesije, a i u 2018. godini su vrlo izrazite. Tržišne vrednosti kuća/stanova u vlasništvu domaćinstava rastu, ali se istovremeno povećavaju i razlike u imovinskom statusu. Osim toga, postepeno se povećava udeo domaćinstava koja poseduju dodatne stambene jedinice, poslovni prostor i putnički automobil, poboljšava se i tehnička opremljenost domaćinstava, a jedino opada učestalost zemljišnih poseda, što sve ukazuje na materijalno raslojavanje stanovništva. Na osnovu indikatora potrošnje, za koje postoje uporedivi podaci, može se zaključiti da je ona pretežno ujednačena u posmatranom periodu. Konstantno

se povećava broj domaćinstava koja mogu da priušte odlazak na godišnji odmor za jednog ili više svojih članova, iako tu mogućnost ima manje od polovine domaćinstava u Srbiji. Onima koji imaju finansijskih mogućnosti da obezbede godišnji odmor izvan mesta boravka, odredište sve češće bivaju i Srbija i inostranstvo, iako je i dalje odmor proveden u inostranstvu, u privatnom smeštaju/apartmanu, najučestaliji odgovor. Nisu uočene značajne promene u nabavci odeće i obuće, kao i potrošnji sredstava za održavanje higijene.

Materijalne nejednakosti u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka potkrepljuje podatak da svako treće domaćinstvo ne bi moglo da priušti neočekivani trošak u iznosu od 10.000 dinara. Povrh toga, kvalitetnu ishranu ne uspeva da obezbedi svako četvrto domaćinstvo. Ni mogućnosti lečenja nisu svima podjednako dostupne, tako da 10% domaćinstava ne može uvek da priušti nabavku lekova koji su potrebni nekom od članova.

Analizom kompozitnog indeksa uočava se da je materijalni položaj domaćinstava u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka poboljšan u odnosu na razdoblje ekonomske krize, ali je i dalje niži nego u početnim godinama ubrzane postsocijalističke transformacije. Iako domaćinstva u sva tri analizirana perioda najčešće zauzimaju niži srednji materijalni položaj, primetno je da 2018. u poređenju sa 2012. godinom dolazi do porasta udela u svim kategorijama materijalnog položaja osim nižeg. Drugim rečima, materijalna situacija domaćinstava je na kraju druge decenije XXI veka, generalno posmatrano, povoljnija nego u vreme neposredno posle svetske ekonomske krize, koja je proizvela enormne nejednakosti u prihodima domaćinstava, kao i dodatno raslojavanje stanovništva na osnovu posedovanja nekretnina različitih tržišnih vrednosti. Ipak, kada se podaci iz 2018. uporede sa onim prikupljenim 2003. godine, udeo domaćinstava u kategoriji nižeg materijalnog položaja je skoro duplo veći, a u svim ostalim kategorijama je manji, što znači da se sistemski utemeljene ekonomske nejednakosti, naglo uvećane u vreme privredne recesije, teško smanjuju.

Veza između materijalnog položaja i klasno-slojne pripadnosti je značajna, a hijerarhijski odnos na skali materijalnog položaja nije se menjao tokom posmatranog perioda. Na vrhu lestvice materijalnog položaja su političari, direktori, krupni i srednji preduzetnici, odnosno pripadnici društvenih grupa koje kontrolišu i obnavljaju koncentrisane političke i ekonomske resurse neophodne za reprodukciju datog načina proizvodnje društva, dok su PKV i NKV radnici najniže pozicionirani. Materijalni položaj društvenih klasa/slojeva je tokom stabilizacije kapitalističkog poretka poboljšan u odnosu na period posle ekonomske krize, ali nije dostigao visinu iz doba kapitalističkog poretka u začetku. Relativni odnos društvenih

klasa/slojeva pokazuje da je tokom privredne recesije došlo do povećanja materijalne diferencijacije, naročito između višeg sloja i drugih društvenih grupa, dok se u vreme stabilizacije kapitalističkog poretka razlike delimično smanjuju, s tim što se društveni slojevi nejednakom brzinom oporavljaju od posledica ekonomske krize. Od niza unutrašnjih i spoljašnjih činilaca zavisi hoće li se materijalni položaj društvenih grupa u Srbiji i ubuduće poboljšavati, a postojeći nivo materijalnih razlika smanjivati, kao što je bio slučaj u periodu privrednog oporavka posle svetske ekonomske krize, ili će dalje napredovanje konsolidacije kapitalističkog poretka imati suprotne tendencije.

Literatura

- Arandarenko, Mihail, Gorana Krstić i Jelena Žarković Rakić. 2017. *Dohodna nejednakost u Srbiji: od podataka do politike*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13936.pdf>, posećeno 17. 3. 2019.
- Babović, Marija. 2013. Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003–2012: ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Burdije, Pjer. 2013. *Distinkcija: društvena kritika suda*. Podgorica: CID.
- Kvartalni monitor. 2019. *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, br. 55. Beograd: Fondacija za razvoj ekonomske nauke.
- Lazić, Mladen. 2011a. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, Mladen. 2011b. Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, Vol. 48, No. 3: 123–144.
- Lazić, Mladen i Jelena Pešić. 2013. Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Ljumović, Isidora i Srđan Marinković. 2014. Ekonomija tržišta stambenih kredita u Srbiji. *Ekonomске teme*, Vol. 52, No. 3: 321–339.
- Manić, Željka i Anđelka Mirkov. 2016. Materijalni položaj političke elite, u: Lazić, Mladen (prir.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Petrović, Mina. 2004. *Sociologija stanovanja. Stambena politika: izazovi i mogućnosti*. Beograd: ISI FF.
- Radonjić, Ognjen. 2013. Još jedna dekada bespuća srpske privrede: uzroci i perspektive, u: Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić (prir.). *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.

- Vujović, Sreten. 2013. Problemi ruralnog razvoja postsocijalističke Srbije u kontekstu društveno-ekonomske krize. *Limes plus*, Vol. 9, No. 3: 95–116.
- Žarković Rakić, Jelena i Marko Vladisavljević. 2016. *Mogućnost pristupa ekonomskim šansama u Srbiji za žene*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2016-12/Women%27s%20Access%20%20%20%20-%20Serbian%20language.pdf>, posećeno 22. 3. 2019.

Patterns of Class Mobility in Serbia after 2000

Slobodan Cvejić

In this paper we start from the assumption that gradual consolidation of the capitalist social system in Serbia after the year 2000 is based on the transformation of social structure recognizable in therelevant pattern of inter-generational class mobility. Major governmental measures of economic policy were the reduction of the public sector and attraction of foreign direct investments, which lead to changes in the employment structure. Besides that, there is a constant reproduction of inequalities in access to university education and of high rates of educational self-reproduction. We expect that such circumstances have led to increased self-reproduction of the middle class, greater upward mobility of the service class into that of small entrepreneurs, increased self-reproduction of both manual labourers' and small farmers' classes and higher mobility from the lower service class (non-manual workers) both upwardly into the service class, and downwardly, into the class of manual labourers. This hypothesis is tested on the basis of data collected in three surveys realized in 2003, 2012 and 2018, by analysing inter-generational inflow mobility, as well as by calculating odds ratios through logistic regression. The analysis confirmed a general increase in inter-generational class self-reproduction rate. Self-reproduction is the highest in the small farmers' and middle classes and significant in the class of unskilled manual workers, but it is somewhat smaller in the ruling class when compared to previous surveys. In the later case we noted an increased inter-generational inflow from the class of skilled workers.

The economic position of households in Serbia in the period of consolidation of the capitalist order

Željka Manić, Anđelka Mirkov

The subject of analysis in this paper is the economic position of households under conditions of contemporary social changes in Serbia. The main goal is to determine the level of economic position of the population, as well as its changes, during gradual consolidation of the capitalist order. The study is primarily based on the data collected in research survey on everyday life of households and individuals, realised in 2018 by the

Institute for Sociological Research of the University of Belgrade – Faculty of Philosophy on a representative sample of the population in Serbia. The data of comparable surveys conducted in 2003 and 2012 are also used, thus enabling the analysis of changes in economic positions in the context of accelerated post-socialist transformation and the global economic crisis, followed by a gradual stabilization of the capitalist order. First, indicators of three basic dimensions of economic position of households are analysed: income from different sources, immovable and movable property and consumption. Then, overall economic positions of households are examined using a synthetic index composed of all its three dimensions, on a five-level interval scale. Comparability of the data in a time perspective allows for conclusions on the economic aspect of changes in basic social structures in Serbia during the first two decades of the 21st century. Results of the analysis show that the economic position of households in Serbia has improved in the period of capitalist consolidation, compared to the period of economic crisis, but that it is still lower than in the first years of accelerated post-socialist transformation. The same conclusion applies to the analysis of change in the economic position of every single social class/stratum. Additionally, it is noticed that economic differentiation between social strata increased during the recession and slightly decreased in the period of economic recovery.

Spatial dimension of class differences in Serbia: analysis of economic position and consumption

Mina Petrović, Vera Backović, Irena Petrović

The paper aims at illustrating the relevance of the spatial perspective for class analysis and points to specific limitations of “methodological nationalism” (Beck). Therefore, the analytical focus is placed on class differences inside and between the NUTS2 regions as smaller spatial units within the national state. Class differences are analyzed in accordance with their economic positions and diverse spatial accessibility to relevant consumption resources, as well as with disparities in practicing spatial escapism to overcome the shortcomings in consumption related to the place of living. The analysis is informed by the research conducted by the Institute for Sociological Research on representative national samples in 2018, 2012 and 2007. The research findings confirm diversification of class differences in economic positions and analysed consumption practices between the observed regions thus validating the importance of including various spa-

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.34(497.11)(082)

316.343:316.323.6(497.11)(082)

314.114:33(497.11)(082)

316.47(497.1)(082)

STRATIFIKACIJSKE promene u periodu konsolidacije
kapitalizma u Srbiji / priredili Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. –
Beograd : Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2019
(Beograd : Službeni glasnik). – tabele, 315 str. ; 24 cm

“Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru projekta ‘Izazovi nove
društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri...’ --> kolofon. – Tiraž
200. – Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz
svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-124-0

- а) Друштвена стратификација -- Србија -- Зборници б)
- Друштвене групе -- Социолошка истраживања -- Србија --
- Зборници в) Становништво -- Економски положај -- Србија --
- Зборници г) Капиталистичко друштво -- Србија -- Зборници
- д) Друштвене промене -- Србија -- Зборници

COBISS.SR-ID 281697804